

Дөррасияб Тәдәләбәйлә

МуСИГИ ҺАГГЫНДА СӨҺБӘТ

АРХИВ

М. ТАГЫЕВ
Э. СЕИДИЙЕВ

УШАГКӘННӘШР

БАКЫ • 1953

Հայաստանի Հանրապետություն

78(09)

Б 55

МУСИГИ
НАГГЫНДА
СӨНБӨТ

Б 5 364

17038

Азербайжан
Учурдә Кәтәпләр Әдәбияты Нәшрияты
Баку — 1953

А

МУЭЛЛИФДЭН

Өлкөмиздэ мусиги сәнәти бөйүк ичтимаи-сияси әһә-мийәт кәсб әтмишдир. Инчәсәнәтин бүтүн башга нөв-ләри кими, мусиги дә, совет халгынын кениш күтләлә-ринин коммунизм руһунда тәрбийәсинә көмәк эдир, адамларда нәчиб вәтәнпәрвәрлик һиссләри вә фикирләри оядыр, совет адамларыны фәдакарчасына ярадычы әмә-йә руһландырыр.

Халгын өз ярадычы гүввәләрини һәртәрәфли инкишаф әтдирмәсинә кениш имканлар верән Бөйүк Октябр сося-лист ингилабынын илк күнләриндән Коммунист партия-сы вә Совет һөкүмәти совет мусигисинин дүзкүн инки-шафына һәмишә бөйүк диггәт етирирләр. Композиторла-рымыз партиянын көстәришләрини еринә етирәрәк, өз ярадычылыгларында совет мусиги мэдәнийәтинин ени зирвәләринә галхмаға чан атырлар.

Бизим сосялист чәмийәтиндә мусиги сәнәти совет адамларынын мәишәтинә мөһкәм дахил олмуш, һәр бир вәтәндашын шуурунда өзүнә ер тапмышдыр. Тәдричән коммунизмә кечид дөврүндә күтләләрин бәдии вә хүсүсәи мусиги тәрбийәси иши илә даһа фәал вә һәртәрәфли мәшғул олмагын ән зәрури тәләби дә бурадан ирәли кә-лир.

Совет адамларынын рифаһ һалынын яхшылашмасы сосялист мэдәнийәтинин тәрәггиси илә янашы кедир. Совет халгынын инчәсәнәтимизин бүтүн нөвләринә олан тәләби илдән-илә артыр. Совет охучулары, тамашачыла-ры, мусиги дилләйичиләри бөйүк совет эпохасы адамла-рынын зәнкин мәнәви аләмини дөгру вә һәгиги бир шә-килдә әкс әтдирән, совет чәмийәтинин рәнкарәнк вә

чоҳчәәтлн һәятны көстәрән ени китаблар, ени мусиги әсәрләри тәләб эдирләр.

Мусиги сәнәти совет һәятында, адамларымызын мәнави һәятында тәзәһүр эдән парлаг, көзәл, гуманист хүсыййәтләри мүстәсна бир гүввә илә ифадә этмәйә гадирдир.

Мусиги йүксәк, нәчиб һиссләр ифадә эдир, Вәтәнии мәнәфеинә йөнәлдилән азәд, ярадычы әмәйи тәрәннүм эдир, яхшы фикирләр, һиссләр, сәйләр оқыр, халгымызы гәһрәмәнлыгларә чағырыр.

Сосялист чәмийәтиндә мусиги, инчәсәнәтин бүтүн башга сәһәләри кими, миллионларә адамын, ени һәят гуручуларынын әмәйиндән вә ичтимаи фәалийәтиндән кәнарда гала билмәз, ялыны «арифләр»ә нәсиб олан хүсуסי бир сәһә ола билмәз. Буна көрә дә партия мусиги сәнәтинин хәлгилик принципини, күлтәви олмасы принципини дөнә-дөнә бизә хатырладараг, мусигинин бир овуч сечилмиш адам үчүн, «биләнләр» вә зәрифлик һәвәскары оланлар үчүн яратмаг чилди-чәһдини гәт'и писләмшидир.

Мүасир дөврүн габагчыл идеяларыны халгын баша дүшдүйү садә, тәбии мусиги дили илә, эстетик тәсирии бүтүн гүввәси илә ифадә этмәк вәзифәси, өз ярадычылыгларында сосялизм реализми принципинә әсасланан совет композиторларынын ән мүһүм вәзифәсидир. Мусиги инчәсәнәтинин хәлгилийи композиторун өз халгынын мәнави тәләбләрини дуюб өйрәнмәсини, онун руһунә дәриндән-дәринә бәләд олмасыны, өз мәнәфе вә арзуларынын халгын мәнәфе вә арзулары илә мөһкәм сурәтдә бағламысны тәләб эдир. Мусигинин хәлгилийи, һәмчинин композиторун өз Вәтәнинин халг ярадычылыгы илә мөһкәм бағлы олмасыны тәләб эдир.

Партиямызын Мәркәзи Комитәсинин В. Мураделинин «Бөйүк достлуг» операсы һаггындажы тарихи гәрәриндә ирәли сүрүлән фикирләр юхарыдажы прогрессив вә гиймәтли мейдләри инкишаф этдирмәк ишинә мүстәсна дәрәчәдә гүввәтли вә сәмәрәли тәсир көстәрир.

Партиямызын Мәркәзи Комитәсинин 1948-чи ил 10 феврал тарихли бу гәрәринин үмүмдүнә-тарихи әһәмийәти ондан ибарәтдир ки, бу гәрар дүнәдә ән габагчыл олан совет мусиги мэдәнийәтинин дүзүк инкишаф йолуну көстәрди вә эйни заманда буржуа декадансы әстегикасына өлдүрүчү зәрбә вурду, миллионларә адамын гар-

шысында вә ер үзүнүн демократик фикирли ән яхшы нүмайәндәләри гаршысында буржуа мусиги инчәсәнәтинин чүрүк мәниййәтини ифша этди.

Партиямызын Мәркәзи Комитәсинин тарихи көстәришләри, замәнәмизин гәһрәмәнларынын, коммунизм гуручуларынын нәчиб, йүксәк арзуларыны тәчәссүм этдирмәк үчүн совет мусигичиләринин һәгиги, инандырычы тәсвир вәситәләри тапмасына көмәк эдир.

К. М. Маленков йолдаш көстәрмишдир ки, «реалист инчәсәнәтин күчү вә әһәмийәти бундадыр ки, о, сыравни адамын йүксәк мәнави кейфиийәтләрини вә онун характериндәки типик мүсбәт чәһәтләри ашкара чыхарыб көстәрә биләр вә көстәрмәлидир, онун башга адамлар үчүн цүмунә олмага вә тәглид әдилмәйә лайиг парлаг бәдиин сурәтнин ярада биләр вә яратмалыдыр».

«Мусиги һаггында сөһбәт» адлы бу китаб, совет мусигисинин гаршысында дуран мәсул вәзифәләри нәзәрдә тутараг тәртиб әдилмишдир. Мүәллиф, мусигидә ишләнән сөзләр вә терминләри изаһ эдиркән, совет мусиги мэдәнийәтинин чанлы мәсәләләриндән узаглашмамага чалышмышдыр. Китабда мусиги терминләринин, жанрларынын вә формаларынын, мусиги аләтләринин, ансамблларынын вә саирәнин әтрафлы изаһы илә ялашы. совет мусиги һәяты үчүн типик олан фактлар вә һадисәләр дә әһәмийәтли ер тутур.

Бу китаб һеч бир мусиги мәктәбиндә охумаиян, ләкин мусиги әсәрләрини динләмәйи севән вә мусиги һаггында даһа чох мәлүмат алмаг истәйән охучулар үчүн изылымышдыр. Бу китаб радио илә мусиги верилишләрини динләйән, концертләрә, опера вә балет тамашаларына тез-тез кедәнләр үчүн изылымышдыр. Мүәллифин бу китабы язмагда мәгсәди мусиги һәвәскарларынын мусиги әсәрләрини даһа яхшы гаврамасына, бу әсәрләрдә ифадә олан фикирләри даһа дәриндән баша дүшмәсинә көмәк этмәкдир.

Совет адамлары һәссас динләйичиләрдир. Бунула бәрабәр мусиги аламинин бир чох һадисәләри, мусиги сәнәтинин мүхтәлиф мәсәләләри дә онлары чох марагландыр.

Мүәллиф үмид эдир ки, бу китаб, хор дәрнәкләриндә өзфәалийәт оркестрләриндә иштирак эдәнләр үчүн дә файдалы ола биләр. Онларын ифа этдикләри мусиги әсәр-

ләрнин эсас жанрлары һаггында, сәсләр һаггында. мусиги аләтләри вә оркестр һаггында да бурада мүййән мә'лумат верилдир. Бүтүн бу мәсәләләрдән бәһс эдиркән мүййәлиф, эйни заманда мусиги сәнәтинин тарихинә дә тохунмушдур ки, охучулар, үмуми шәкилдә олса да, мусиги сәнәтинин печә ярандығы вә инкишаф этдийи һаггында мүййән тәсәввүрә малик олсунлар.

Беләликлә, бу китаб нә дәрликдир вә нә дә өз-өзүнә өйрәнәнләр үчүн тәдрис вәсантдир. О, ялныз мусиги эсәрләринә даир үмуми мә'лумат верир. Китаб, пот язысы илә һәлә таныш олмаян мусиги һавәскарлары үчүн язылмышдыр. Буна көрә дә мүййәлифин ишини хейли чәтипләшдирмәсинә бахмаяраг. о, мәтидә потлардан мисаллар кәтирмәкдән гәсдән чәкинмишдир.

МЕЛОДИЯ НӘДИР?

Биз бир маһны вә я бир мусиги парчасыны бәйәнликдә чох заман белә дейрик: «Бу маһнын һавасы мәним хошума кәлир!»

Бунула биз хошладығымыз маһнын мусигисиндә ән үмдә вә эсас чәһәти тәшкил эдән мелодияны нәзәрдә турург.

Мелодия—юпанча маһны мә'насында ишләнән «мелос» сөзүндән әмәлә кәлмишдир. Мелодия мусигинин чаныдыр. Мусиги эсәри, һәр шейдән әввәл, мәһз өз мелодиясына көрә танышыр вә хатырлашыр. Мелодия мусиги сәнәтинин биноврәси вә онун ән габарыг бир шәкилдә эшидилән эсас чәһәтидир. Мелодия мусигинин эсас мә'насыны дашыян вә онун руһуну ифадә эдән бир вәситәдир. Мусиги ифадәлийинин бир чох мүйһүм үнсүрләри (көк, вәзн, тембр вә саирә) мәһз мелодиянын тәркибиндә бирләшәрәк бир вәһдәт тәшкил эдир. Мелодия мүййән бәдий бир ифадәйә маликдир.

Мелодия бир чох һалларда өзү илә янашы башга сәсләрлә мүййәнәт эднлир. Лакин буна бахмаяраг о, өз эсас сурәтини сахлая билир вә ону мүййәнәт эдән башга сәсләр анчаг эсл мелодияны зийнәт верән көмәкчи сәсләр вәзифәсини дашыыр. Буна көрәдир ки, бирсәсли халг маһныларында белә мүййәнәтәдичи сәсләриң олмамасы, һеч дә мелодиянын әһәмийәтинин азалтмыр.

Мелодия, бир-бирилә гаршылыгылы мүнәсибәтдә олан айры-айры сәсләрдән дүзәлир. Бу сәсләр бир-биринә исебәтән зил (йүксәк) вә бәм (ашағы) олур. Эйни заманда мелодияны тәшкил эдән бу зил вә бәм сәсләрдән

бәзиләри өзлүйүндә сабит вә бәзиләри исә дәйишкән вә даяныгысыз олурлар. Мелодиядакы даяныгысыз сәсләрин тәбиәтиндә сабит сәсләр доғру даими һәрәкәт мейли дуо лур. Бу чәһәтдән мелодиянын даяныгысыз сәсләри өз мувазинәтини итирмиш вә лакин әввәлки һалыны алмаг истаһән чисмләрә бәнзәйәр. Мусиги дилинин ифадәлийи дә даяныгысыз сәсләрлә сабит сәсләр арасындакы һәрәкәт, даяныгысыз сәсләрин сабит сәсләрлә говушмасы вә нәтичә э'тибарилә сабит сәсләрин үстүнлүйү васитәсилә әлдә эдилр. Одур ки, биз бир маһны охуяркән, бу маһны мелодиясынын (һавасынын) анчаг сабит сәсинә чатдыгда даяна билририк.

Мәһз бу сәбәбдәндир ки, чох заман маһнынын мәтннә (айры-айры мисралара) әләвә сөзләр артырыр, я да мисранын ахыр кәлмәләрини тәкрар әтмәли олуруг. Мәсәлән:

Араз үстә, буз үстә,
Телло,
Кабаб янар көз үстә,
Телло.

вә и. а.

Бу принцип маһнылар мусигисиндә ардычылы оларай суал вә чаваб, интизар вә көрүш, һәйәчан вә раһатлыг кими тә'сирләри оядан айры-айры мусиги чүмләләрини мейдана кәтирир ки, бу да маһныларда мүйәйән бир драматик кәркинлийин мейдана кәлмәсини тә'мин эдир. Маһныларда олан бу драматик инкишаф, мүйәггәти олараг өз мувазинәтини итирмиш сабит сәсләрин, нәтичә э'тибарилә енә дә сабитләшмәсинә доғру олан һәрәкәти васитәсилә мейдана кәлир. Мәсәлән:

Пәнчәрәдән даш кәлир (даяныгысыз)
Ай бәри бах, бәри бах. (сабит)
Хумар көздән яш кәлир (даяныгысыз)
Ай бәри бах, бәри бах! (сабит)

Демәли, мелодиянын айры-айры сәсләринин мөвгәи дә башга-башгадыр. Бу сәсләрдән, дедийимиз кими, бәзиләри даяныглы, мөһкәм вә сабитдыр. Охудуғумуз маһнылар анчаг бу сәсләрә гуртара биләр. Мелодиянын бәзи сәсләри исә әксинә, даяныгысыз вә натамамдыр ки, маһны бу сәсләрдә гуртара билмәз.

Мелодиянын сабит сәсләри илә даяныгысыз сәсләри арасында олан мунасибәт мүйәйән гайда вә үсуллар әсасында улашдырылыр. Мүхтәлиф йүксәкликдә олан сәсләрин мүйәйән систем әсасында тәшкил олунмасы илә әлдә эдилән сәсләрин гаршылыглы мунасибәтинә көк дейлир. Авропа мусигиси әсас э'тибарилә ики көк: мажор вә минор әсасында гурулмушдур. Һалбуки, рус, Азәрбайчан, күрчү, эрмәни вә башга совет халгларындан бир чохунун мусигиси, мажор вә минор көкләриндән әләвә, өзүнә мәхсус даһа башга көкләрә дә маликдир. Сәкаһ, чаркаһ, раст, шур, һумаюн вә саирә Азәрбайчан муғамлары әсасында яранмыш Азәрбайчан халг маһнылары бу муғамлар көкүндә олан сәс дүзүмләри илә үзви сурәтдә бағлыдыр.

Мусиги сәнәтиндә чох интишар тапмыш мажор вә минор көкләринә әсасланан мелодияларын бағышладығы тә'сир бир-бириндән фәрғлидир.

Мажор көкүндә язылмыш мусиги әсәрләриндә әзәмәт, никбинлик вә парлаг бир әһвал дуолур. Мәсәлән: Совет Иттифагынын Дөвләт Гимни мажор көкүндә бәстәләнмишдир. Доғрудан да биз бу һимнин мусигисиндә Совет дөвләтинин әзәмәт вә гүдрәтини, совет халгларынын сарсылмаз ирәдә вә бөйүк игтидарыны дуюруг.

Минор көкүндә олан мусиги әсәрләри исә мұлайим вә һәтта бәзән һәзиллик тә'сири бағышлайыр. Лакин, буһунла барабәр, минор көкүндә бәстәләнмиш бүтүн мусиги әсәрләринин анчаг һүзи вә кәдәр ифадә әтдийини дүшүнүмәк һеч дә дүзкүн олмаз. Әксинә, минор көкүндә изылмыш сәсләр ичәрисиндә дә мөһтәшәм, чидди, динләйичидә фәрәһи вә шадлыг һисси оядан парчалара да чох тәсадүф эдилир.

Демәк һәр бир мелодия, һәр бир халг маһнысы мүйәйән көк үзәриндә тәртиб эдиләрәк һәр көкүн өзүнә мәхсус сәс дүзүмләри илә мәнтиги гайда илә уйғунлашдырылмалдыр. Одур ки, мусиги сәнәтини эйбәчәр бир һала саламаға чалышан Америка вә Гәрби Авропа композиторлары, мелодияны инкар эдәрәк өз әсәрләриндә мусигинин тәмәли олан көк мәсәләсинә рәайәт әтмирләр. Һеч бир көкә әсасланмаған (тонсузлуг) вә мелодиясыз бәстәләнмиш мусиги исә бош курултудан башга бир шей дейлидир. Вахитлә мусигидә формализм чәрәяны тәрәфдарлары да мелодияны низамсыз вә бичимсиз кобуд сәсләр йығыны илә

эвэз этмишдилэр. Онларын яздыглары «мусигинин сәчийәви әләмәтләри классик мусигинин әсас принципләрини инкар әтмәкдән, мусиги формасынын инкишафында куя «тарәгги» вә «енилик» ифадәси олан тонсузлуғ, сәс гарышыглыгы вә аһәнкәһәлиийн тәблиғ әтмәкдән, мусиги әсәринин мелодия кими мүнүм әсасларыннан әл чәкмәкдән, мусигини гулага хош кәлмәйән сәсләр бирләшмәсинә вә гарышыг сәсләр йыгынына чевирән, әсәбләри гыдыгәләяң гарышыг сәсләрә уймагдан ибарәтдир» (В. Мураделлинин «Бөйүк достлуғ» операсы һагғында УИК(б)П Мәркәзи Комитәсинин 1948-чи ил 10 феврал тарихли гәрапында).

Мелодия да, шеир кими, мүййән вәзнә әсасланыр. Мелодиянын тәркибиндә вәзнин әһәмийәти чоһ бөйүкдүр; чүнки үмүмнәйәтлә мусиги сәслә вәзнин тәшкил әтдикләри айрылмаз вәһдәт үзәрнидә гурулуғ.

Вәзи, мусиги сәсләринин вахт ә'тибарилә давамында лазыми мүнғәзәмлиий тә'мин вә тәшкил эдир. Вәзи мусиги сәнәтинин әң вачиб чәһәтләриндән биридир. Мусиги сәсләрини мүнғәзәккил сурәтдә гайдая салан вәзидир.

Мәһз буна көрә дә биз, эшитдиймиз бир мусиги парчасынын бир чоһ хусусийәтләрини вәзнә көрә янылмадан дүзкүн тә'йин әдә билирик. Мәсәләң: оркестр бир «гайтагы» чалдыгдә биз, бу гайтагынын һавасыны (мелодиясыны) илк дәфә оларағ эшитдиймизә баһмаярағ, бу мусигинин марш вә я тәсниф дейил, мәһз гайтагы олдуғуну дүзкүн сурәтдә тә'йин әдә билирик. Буну бизә билдирән эшитдиймиз мусигидәки вәзидир.

Мусигидә вәзн өз өлчүсү ә'тибарилә чоһ мүхтәлиф олур. Вәзи хүсусилә зәрб илә чалынан мусиги әсәрләриндә (оңи һавалары, тәснифләр, маһнылар, маршлар вә илах.) даһа һабагығ сурәтдә нәзәрә чарпыр. Зәрбсиз ифа әдилән мусигидә исә (муғамат, опера ариялары, бә'зи маһнылар) вәзи һисәбәтән аз һисә әдиләрсә дә, бурада мусигинин вәзнсиз олдуғуну эһәң әтмәк һеч дә доғру олмаз. Бурада вәзи даһа мурәккәб вә даһа иңчә бир тәрзәдидир.

Мусиги сәнәтиндә вәзи, сәсләрин узун вә гысалыгы илә әлағәдәр оларағ, бунларын давам мүддәти ә'тибарилә бир-биринә олан мүнәһисәбәтнән ирәли кәлир. Биз бир мусиги әсәрини диһләйрикән бурада сәсләрдән бә'зиләринин узун, бә'зиләринин исә гыса олдуғуну чоһ айдып һисә эдирик. Эһни заманда бу сәсләрдән бә'зиләринин үзә-

ринә (даньшдығымыз заман кәлмәләрин айры-айры һечалары үзәриндә олдуғу кими) вурғулар дүшдүйүнү дуюруғ. Даһа доғрусу, эшитдиймиз мусиги сәсләринин бә'зиләри ағыр вә күчлү (сәгил), бә'зиләри исә һисәбәтән йүңкүл вә зәһф (хәфиф) олур. Биз буну мусигинин мүнәһисәти илә һәрәкәт әтдиймиз заман даһа айдын һисә әдә билирик. Мәсәләң: марш мусигиси илә кедән бәдән тәрбийәчидәри өз аддымларыны, чалынан маршын вәзниндә олан: бир-ики, бир-ики зәрбләри илә бир вахта атырлар. Диғәт әтсәк көрәрик ки, бурада марш мусигисиндәки сәсләр мүййән өлчү әсасында тәшкил олурулар. Бунлардан бир сайына дүшән сәс сәгил, ики сайына дүшән мусиги сәси хәфиф олур.

Вәлә ойнаян оғлан вә гызлар бир-ики-үч, бир-ики-үч сайы илә фырланырлар. Бурада исә бир сайына дүшән мусиги сәси—сәгил, ики-үч сайына дүшән сәсләр исә хәфиф олурлар.

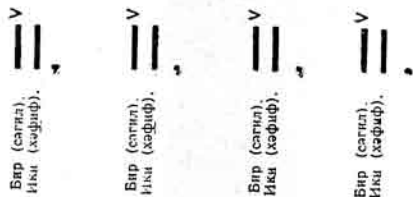
Бәләликлә, мусиги әсәрләриндәки ағыр вә йүңкүл сәсләрин ардычыл вә мүнғәзәм сурәтдә тәқрар әдилмәси мусигинин бәрабәр өлчүлү айры-айры такталары (ханәләрә) бөлүнмәсини әмәлә кәтирир. Бу исә мусиги вәзниндә, шеирлә олан шеир бөлкүсү, шеир өлчүсү кими, мүййән өлчүләрин мейдана кәлмәсини тә'мин эдир. Мусигидә сәгил вә хәфиф сәсләрин вахт ә'тибарилә ардычыл сурәтдә давам әтмәсинә метр (бәһр) дейиллир.

Лакин биз вахт дедикдә, әлбәттә, бизә мә'лум ади саат дәгигәләрини нәзәрдә тутмамалыйығ; чүнки мусигидә вахтын айры-айры аңларына дүшән сәгил вә хәфиф сәсләр бизә мә'лум вахт дәгигәләри илә өлчүлә билмәз. Одур ки, эһни мусиги парчасыны биз вахт ә'тибарилә тез вә я яваш бир сүрәтлә ифа әдә биләрик, һалбуки бундан мусигинин өлчүсүнә һеч бир хәләл кәлмәз, чалдығымыз мусигинин өлчүсү һеч дә дәйишмәз.

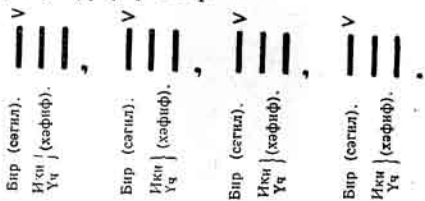
Мүййән бир өлчүдә язылмыш мусигидә сайсыз-һесабыз вәзнләр ола биләр. Бу да ондан ирәли кәлир ки, вахтын истәр сәгил вә истәр сәдә хәфиф һисәләрини истәнилдиди гәдәр мүхтәлиф узунлуғда олан бир чоһ сәсләрә айырмағ мүмкүндүр. Эһни заманда вәзи (ритм) һәр нә гәдәр мүхтәлиф олурса-олсун, мусиги өлчүсүндәки ардычыл оларағ эшидилән бәрабәр парчаларын вурдуғлары нәбз, та башга өлчүйә кечилинчәйә гәдәр, даһма сабит бир һалда галыр.

Мусигидә әсас э'тибарилә ики нөв өлчү вар:

1. Ики (чүт) вургулу өлчү:

2. Үч (тәк) вургулу өлчү:

Бу ики нөв өлчүнүн өз-өзлүгүндә, я да бир-бири илә бярләшмәсиндән мүрәккәб вә гарышыг өлчүләр әмәлә кәлир. Ики эйни өлчүнүн бирләшмәси нәтичәсиндә әмәлә кәлән ени өлчүә мүрәккәб өлчү дейлир.

Мүрәккәб өлчүләр:

$$\frac{2}{4} + \frac{2}{4} = \frac{4}{4}; \quad \frac{3}{8} + \frac{3}{8} = \frac{6}{8} \text{ вә и. а.}$$

Гарышыг өлчүләр:

$$\frac{2}{4} + \frac{3}{4} = \frac{5}{4}; \quad \frac{3}{4} + \frac{4}{4} = \frac{7}{4} \text{ вә и. а.}$$

Бүтүн бу бәһсмиздән мә'лум олур ки, мелодия тәсадуфи, интизамсыз вә мүэйән бир гайдая әсасланмаян сәсләр йыгыны дейил. Мелодиянын тәркибиндә олан сәсләр һәм мүэйән көк әсасында (сабит вә даягысыз сәсләр) аһәнклар сурәтдә ардычыл оларга бирләшмәси), һәм дә өз давамы (узун вә гысалыгы) э'тибарилә мәнтиги сурәтдә бир-бири илә әлагәдардыр. Бүтүн бу чәһәтләр исә мелодияя анлайышлы, ифадәли вә мә'налы бир маһийәт газандырыр.

МАҢНЫ ВӘ РОМАНС

Халг мусиги ярадычылығынын ән чох интишар эдән жанры*—маһнылардыр.

Әсрләрдән бәри халг өз дуйгуларыны, шадлыг вә кәдәрини, арзу вә әмәлләрини яратдыгы маһныларында ифадә этмишдир. Маһны халгын милли характерини чанлы сурәтдә ифадә эдән бөйүк бир илһам мәһсулудур.

Мусиги сәнәти есиндә халг маһнылары әсасында етишмиш вә инкишаф этмишдир.

«Мусигини халг ярадыр, биз сәнәткарлар исә ону яһыз бәстәләйририк!» сөзләрини дейән даһи рус композитору Михаил Иванович Глинка, рус мусиги сәнәтинин халг маһны ярадычылығы илә үзви сурәтдә бағлы олдуғуну хүсуси олараг гейд этмәк етәмишдир.

Халг маһнылары халгын та гәдим заманлардан бу күнә гәдәр олан тарихини бәднин сурәтдә әкс этдирир. Халгын ядәлли гәсбкарлары вә ерли залым һөкмранлары гаршы шанлы мүбаризәси, Короғлу, Степан Разин, Емеләян Пугачов, Гачаг Нәби кими халг гәһраманлары һағында ярадылмыш бир чох маһныларда тәрәннүм эдилир.

Классик композиторлар өз әсәрләрини халгын мусиги ярадычылығында илһам алараг бәстәләмишләр. Гәлбуки, өз халгынын мусиги дилинә хор бахан, халг мусиги ярадычылығында узаглашан композиторлар исә мусигидә формализм чәрәян кими халг руһуна зидд олан мейлләрә гапылыб мусиги сәнәтини эйбәчәр вә анлашылмаз бир һала салырлар.

1938-чи ил апрел айында Москвада кечирилән Азәрбайҗан иһчәсәнәти онкүлүйү иштиракчыларынын Кремлдә партия вә һөкүмәт рәһбәрләри тәрәфиндән гәбулу заманы Сталин йолдаш Азәрбайҗан опера сәнәтинин баниси Үзәйир Гачыбәйова белә демишдир:

«Бә'зи композиторлар халг ярадычылығына юхарыдан бахырлар, лакин онлар сәһв эдирләр. Халг, өз маһныла-

* *Жанр*—мусиги сәнәтиндә үмуми әләмәтләр әсасында топланмыш әсәрләрин формасына дейлир. Бурада мазмунун нә шәкилдә ифадә эдилдийи, мусиги образларынын үмумиллийи, ифадә вәсгәлләри, мусиги формалары вә һотта мусиги алатләринин тәркиби белә иһәрдә тутулур. Мәсәлән: опера жанры, оперетта жанры, камерна-инструментал жанр, камера-вокал жанры вә и. а.

рыны эсрләр бою чилалайыр вә тәкмиллийн эн йүксәк дәрәчәсинә чатдырыр».

Халг маһнылары да, шифаһи әдәбийят кими, нәслән-нәслә кечәрәк халг һәятындакы әһәмийәтли тарихи һадисәләри, адәт вә ән'әнәләри, севқи вә мәнәббәт дуйғуларыны, тәбиәт көзәлликләрини вә айры-айры һалларда һәтта күндәлик мәншәт мәсәләләрини белә, әкс этдирирләр.

Юхарыда гәйд этдиймиз кими, классик композиторлар өз әсәрләриндә халг маһныларындан кениш истифадә этмишләр. Шүбһәсиз ки, бурада халг маһнылары әйнилә, олдугу кими ифадә эдилмир. Нәр композитор, яратмаг истәдийи мусиги образыны һүсүсийәтләрини нәзәрә ала-раг вә һәм дә өз усталыг вә мәнәрәт сәвийәсиндән асылы олараг истифадә этдиһи халг маһнысыны мухтәлиф аһәнк-дар боярларла зийнәтләндирмәйә чалышыр. Бу чәһәтдән өз мусиги әсәриндә халг маһнысындан инчә бир зөвг, ба-чарыг вә мәнәрәтлә истифадә этмәкдә әсл сәнәткарлыг кестәрән композиторла, бу маһныларә һеч бир шәхси яра-дычылыг мүнәсибәти кестәрмәдән, олдугу кими, әйнилә өз әсәринә даһил эдән композитор арасындакы фәрг, — көзәл тәбиәт мәнзәрәсини бәдиһи сурәтдә бөйүк сәнәткарлыгла тәсвир эдән рәссамла белә бир мәнзәрәни әкс этдирән фо-тограф арасында олан фәрг кимиدير.

Рус классик операсынын бәниси даһи рус композитору Глинка «Руслан вә Людмила» операсында истифадә эт-дийи:

Галанын дибиндә бир гуш олайдым,
Кәләнә, кедәнә йолдаш олайдым...

Азәрбайчан халг маһнысыны инчә бир зөвг вә әсл сәнәт-кар гәләми илә бәстәләмишдир. Һалбуки Глинкадан сонра бә'зи капелмейстерләрин (Һәрби нәфәсли оркестр дир-жорларынын) һаман маһны әсасында тәртиб этдикләри маршларда бу маһнынын мелодиясы примитив бир шә-килдә, һәм дә шәхси ярадычылыг мүнәсибәти кестәрилмә-дән бәстәләндийи үчүн, бу маршлар һеч дә бәдиһи әсәр сәвийәсинә йүксәлә билмирләр.

Мусиги ярадычылыгынын кениш халг күтләләри ичә-рисиндә ән чоһ яйылмыш жанры олан маһнылар, компо-зиторлар үчүн даима түкәнмәз илһам мәнбәи олмушдур. Халгын мусиги ярадычылыгындан узаглашан вә халгын

әсрләр бою яратмыш олдугу мусиги дили әсасында әсәр-ләр яратмагдан үз дөндәрән мүасир капиталист өлкәләри-нин мусигиси һазырда бөйүк бир бөһран кечирмәкдә, тә-нәззул вә дүшкүнлүя доғру энмәкдәдир.

Вахтилә мусигидә формализм чәрәянына уяраг өз му-сиги әсәрләриндә совет халгынын тәләбләриндән вә бәдиһи зөвгүндән узаг дүшән вә беләликлә дә мусиги сәнәтинин йүксәк ичтимаи ролуну вә әһәмийәтини азалдан бә'зи совет композиторларынын бу яһлыш ярадычылыг принси-пи, совет мусиги ичтимаийәти тәрәфиндән кәскии сурәт-дә тәнгид эдилди. Бу һүсүсда Коммунист Партиясы Мәр-кәзи Комитәсиндә чагырылмыш совет мусиги һадимләри мушавирәсиндә чыхыш эдән Жданов йолдаш демшидир: «Бизим формалистләр һәгиги мусигинин биноврәсини га-зараг әйбәчәр, сахта, идеалист дуйғуларла долу, кениш халг күтләләринә яд, чийиләтләсә совет адамлары үчүн дейил, тәк-тәк вә оиларча сечилмиш адамлар үчүн, «Элит» үчүн мусиги языркән һәгиги мусигинин баш инкишаф йо-лундан нә гәдәр керийә чәкилирләр! Белә бир аһвали-ру-һийә, өз ярадычылыгыларынын инкишаф әсасыны әсәр-ләриндә халг руһуну, халг сөчһийәсини ифадә этмәк ба-чарығында көрән Глинкадан, Чайковскидән, Римски-Корсаковдан, Даргомыжскидән, Мусоргскидән нә гәләр узагдыр! Халгын тәләбләринә, онун руһуна, ярадычылы-гына э'тинәсәз янашмаг кестәрир ки, мусигидә формалист чәрәян айдын сурәтдә халга зидд сөчһийә дашыыр.

Бу, бир даһа тәсдиг эдир ки, мүасир, габагчыл композиторларын халгдан айрылмасы, халг маһнысынын вә халг мелодиясы кими көзәл ярадычылыг мәнбәинин тәрк эдилмәси тәһдүкәли һалдыр. Белә айрылыг, әлбәттә, совет мусигиси үчүн хас ола билмәз».*

Совет халгларынын зәнкин маһны ярадычылыгы даим инкишаф этмәкдәдир. Совет халгы дүня зәһмәткешләри-нин бөйүк рәһбәрләри Ленин вә Сталин һаггында, вә-тәндаш муһарибәсиндә гәһрәманлыглар кестәрән мәрд икидләр һаггында, Вәтән муһарибәси илләриндә гәсбкар фашист ордусуна амансыз зәрбәләр эндирән шанлы Со-вет Ордусу вә икид совет партизанлары һаггында, динч гуручулуг илләриндә фәдакарчасына чалышыб сосялист

* «Совет мусигисинин йүксәлиши уғрунда» Баки, Азәрбајр.
1950-чи ил, сәһ. 26—27.

эмәйини шәрәфләндрән зәһмәткешләр һаггында, сүлһ һаггында, совет адамларына хас олан нәчиб сифәтләр һаггында бир чох көзәл маһнылар яратмышдыр.

Халг маһны ярадычылыгындан илһам алан совет ком позиторлары халгларын әмәл вә арузуларыны ифадә эдән, совет халгынын бөйүк тарихи гәләбәләрини ишыгланды ран бир чох дәйәрли маһнылар бәстәләмишләр. Совет композиторларындан А. Новиковун «Демократ кәнчләр һимни», В. Мураделинин «Москва-Пекин», Д. Шостако вичин «Сүлһ мұһарибәйә гәлиб кәләчәк!» кими маһныла ры бу күл дүнянын бүтүн өлкәләриндә мұхтәлиф дилләрдә охунмагдадыр.

Азербайчан совет композиторлары да халгымызын мә һәббәтини газанан бир чох көзәл вә дәйәрли маһнылар яратмышлар. Сәнд Рүстәмвун «Мән сүлһә сәс верирәм», «Сүрәйя», «Тохучу гыз», «Доҗма партия», Фикрат Әмировун «Дәниз нефтчиләри», Чәһанкир Чәһанкировун «Мәрдлик нәгмәси», «Партия», Сүлейман Әләскәровун «Гол чәкирәм», Аҗаҗачы Рзаеваның «Нефчи Гурбан», «Гызыл улдузлу оғлан» кими маһнылары әсл халг мусигиси кими бәйәнилмәкдә вә мұвәффәғийәтлә ифа эдил мәкдәлир.

Маһныларын мелодиясы үмүмийәтлә садә олдуғу үчүн асанлыгла мәнимсәнилир. Маһны мусигисини яхшы ядда галмасынын бир сәбәби дә одур ки, маһны адәтән куплет формасында олур. Бу о демәкдир ки, маһны мәтниниң айры-айры бәндләриндә сөзләр дәйишир, ләкин мусиги исә дәйишмәйиб әввәлки мелодия тәқрар эдил ир. Куплетләр бир-бириндән нәгәрәт вәситәсилә айры лыр, һәр бәндлән сонра тәқрар эдилән нәгәрәтын мусигиси вә бә'ән сөзләри дә дәйишилмәдән олдуғу кими са хланыр.

Бу чәһәтдән романс маһныдан мұәййән дәрәчәдә фәрҗиләир. Бурада шеирлә мусиги арасындакы мұнаси бәт даһа мұкәммәл вә сых олур. Бу да ондан ирәли кәлир ки, әкәр маһнынын мусигиси ше'рин мәзмунунда олап әһвали-руһийәни ялһыз үмүми шәкилдә ифадә элирсә, ро манс мусигисиндә шеир мәзмунундакы айры-айры образ лара хүсуси диггәт верилир. Бу чәһәтдән романс, акаде мик Борис Асафевин дедийи кими: «Кәркинликлә инки шаф эдән мусиги драмынын чох мұхтәсәр вә йыҗчан шәкилдә ифадәсиндән ибарәтдир».

Романс формасынын мусиги сәнәтиндә тутдуғу мөвҗә сәх бөйүкдүр. Романс формасында язылан мусиги әсәрләри илк дәфә Русиядә, он сәккизинчи әсрин икинчи яры сында мейдана кәлмишдир. Бу дөврдә Дубянский, Козловски адлы композиторлар о заманкы шаирләрин бир чох лирик шеирләрини романс шәклиндә бәстәләмишдиляр. Даһа сонра, он доғгузунчу әсрин әввәлләриндә Гәрби Ав ропа композиторлары арасында да романс әдәбийяты интишар этмәйә башламышды. О замандан башлаяраг романслар үмүмийәтлә лирик мәзмунлу, севки вә мәнһә бәт дуйгуларыны тәрәннүм эдән шеирләр әсасында бәстәләнишдир. Буунула бәрәбәр романс шәклиндә язы лан әсәрләрдә заманын нәбзи дуолмагдадыр. Одур ки, Русиядә он доғгузунчу әсрин биринчи ярысында яшаян Аляб'ев, Варламов вә Гурилийов кими вокал лирикасы композиторларынын яратдыглары бир чох романсларда айрылыг, һәсрәт, вәфадарлыг кими мәнһәббәт мотивләри илә янашы олараг чар һөкүмәтинин истибад вә зүлмлә риндән тәнкә кәлән халгын бир сыра дәһшәтли фәчиәлә рини тәсвир эдән кичик формалы вокал әсәрләрә чох тә сәдуф эдиллир. Хүсусилә декабристләр үсянынын гәлдар тә зүлмкәрчәсына ятырылмасы нәтичәсиндә о заманкы тәрәғгипәрвәр зиялылар арасында мейдана кәлән үмид сизлик вә һәятдән шикайәт әһвали-руһийәси о дөврдә язылмыш романсларда чох айдын әкс этдирилир. Одур ки, тәһкимчилик дөврүнүн төрәтдийи бөйүк мусибәтләри көзү илә көрән вокал лирикасы кмпозиторларынын яратдыг лары романслары динләйәнләр, бу әсәрләри адәтән өз һиссләри, өз һәйәчанлары вә өз дуйгулары илә гаршы лашымыш кими гәбул эдирдиләр.

Рус милли мусиги мәктәбинин сонракы инкишаф вә тәрәғгисинин мөһкәм тәмәлини гоймуш олан биринчч рус классик композитору Глинкадан башлаяраг мусиги сәнә тинин бир чох жанрлары кими камера-вокал жанрынын романс формасы да чәһаншүмүл бир зирвәйә йүксәлмиш дир. Глинкадан сонра Даргомыжски, Балакирев, Күн, Мусоргски, Бородин, Римски-Корсаков вә Чайковскинин яздыглары йүзләрлә романслар дүня романс әдәбийяты ны йүксәк мәрһәләйә галдырмышдыр. Мәһз бу композ иторларын ярадычылыгы сайәсиндә вокал-камера жан рынын романс формасы дүня мусиги әдәбийятында көр кәмли ер тута билмишдир.

Мусиги сәнәтинин бир чох башга жанрлары кими ка-
мера-вокал жанрынын романс формасы да Азербайчанда
анчаг Совет һакимийәти гурулдугдан сонра яранмышдыр.

Рус классик композиторларынын түкәнмәз мусиги хә-
вичәсиндән, онларын яратдыглары парлаг бәди әсәрләр-
дән, рус романс әдәбийятшын нумунови әнәзалариндән
дәрс алан Азербайчан совет композиторлары мусиги сән-
әтимиздә тамамилә ени бир сәһә олан романс шәклинә
ийләндиләр. Эйни заманда ени, хошбәхт һәят сүрән
совет адамларынын сосялист шүүрунун артмасы да ызы-
лач романсларын мәзmunуна сағлам фикир, долğun вә
рәван бир истигамәт верди.

Азербайчанда, сөзүн әсл мәнасында, илк романс әсәри
ярадан композитор Асәф Зейналлыдыр. Совет дөврүндә
етишән, совет мусиги мәктәбиндә тәрбийә алан, өз ком-
позиторлуг ярадычылығында халг мусиги мәнбәнә әсас-
ланан истәдадлы Асәф Зейналлы өз Сосялист Вәтәнини
һәссас бир ашиг кими сефир, Вәтәнин көзәл тәбнәтинә
бир сәнәткар кими мәфтун иди. Одур ки, онун илк романс-
ларындан олан «Өлкәм» (сөзләри Чәфәр Чаббарлынын-
лар) адлы кичик формалы вокал әсәриндә аловлу вәтән-
пәрвәрлик дуйгуларынын саф, сәмими вә һәссас бир ли-
рикасы илә аһәнкарлығы чох орижинал вә тәбиндир.

Асәф Зейналлы, башга романсларында да, мусиги сән-
әтинин айдын вә парлаг ифадә вәситәләриндән кениш
сүрәтдә истифадә этмишдир. «Араз» романсында Асәф
Зейналлы чошуб-дашан Араз чайынын мусиги тәсвири
илә кифайәтләнмир, о Араз далгаларынын көпүл гәдәр
әламәтдәр олдуғуну гәйд эдир.

«Суал» романсында чобан һәятыны, көзәл мәнзәр-
ләри тәсвир эдән Асәф Зейналлы хош вә көзәл тәбнәт
гучағында яшayan инсан варлығындакы мәнаны ошайыр.

Азербайчан совет композиторлары даһи рус шаири
Александр Сергеевич Пушкинин шеирләри әсасында бир
чох парлаг вә дәйәрли романслар бәстәләмишләр.

Яратмыш олдуғу поэмалары, драм әсәрләри, романла-
ры, лирик шеирләри, нағыллары илә йүз илдән юхары
бир мүддәтдән бәри рус милли мусиги модәнийәтинин гу-
рулушу, инкишаф вә тәрәггиси ишләринә чох файдалы вә
сәмәрәли тәсир көстәрән вә беләликлә, һәмишәлик ола-
рлар рус мусиги сәнәти тарихиндә шәрәфли ер тутан

Пушкинин зәккин әдәби ярадычылығы, Азербайчан совет
композиторлары үчүн дә бөйүк илһам мәнбән олмушдур.

Пушкинин лирик шеирләри әсасында Гара Гараевин
бәстәләдийи «Күрчүстан тәпәләриндә» вә «Мән сизи се-
вирдим» романслары, Солтан һачыбәйовун «Гушчугаз»,
Әдилә һүсейинзадәнин «Бүлбүл», «Күл» романслары
кими әсәрләр, вокал лирикасы сәһәсиндә Азербайчан
композиторларынын дәйәрли вә әһәмиyyətли ярадычы-
лыг мәһсулудур.

Бурада Азербайчан совет композиторларынын Пушкин
шеирләринә тамамилә ени бир нәзәрлә янашмасы, Пушкин
ярадычылығыны тамамилә башга бир тәрздә гаврама-
сы вә Пушкинин классик ирсинә орижинал бир шәкилдә
ийләнмәси мәсәләси чох сәчийәви вә марағлыдыр. Мә-
сәләт, Пушкинин «Мән сизи сефирдим» адлы лирик ше'ри
илк дәфә һәлә он доғтузунчу әсрин гырхынчы илләриндә
мәшһур рус композиторы Даргомыжски тәрәфиндән бәс-
тәләнмиш вә йүз илдән юхары бир мүддәтдә заманын им-
тананындан шәрәфлә чыхараг бу күнә гәдәр концертләр-
дә мүвәффәгийәтлә ифа эдилмәкдәдир. Буна бахмаяраг,
Даргомыжскинин романсында тәхкимчилик дөврүнүн тө-
рәтдийи изтираб вә тәһлүкә һиссләри, мүййән мүтәрәд-
дид вә һәтта дахили зиддийәт дуйгулары нәзәрә чар-
пыр. Романсын монолог шәклиндә, һәр кәлмәнин мәнти-
ги вургуларына бөйүк әһәмиyyət верәрәк декламация вә
тәләффүз чәһәтләринин сәлис бир шәкилдә олмасына
хүсуси диггәт этириләрәк ызылдығына бахмаяраг, әсәрин
үмуми руһунда бир нөв шүбһәләнмә, иннамәзлыг вә
агыр мәшәтдән шикайәт һиссләри дуюлур. һалбуки со-
вет ичтимаи һәятындан тәрбийә алан Гара Гараев Пушкни-
ни бу ше'рини тамамилә башга бир зәвглә охуюр, бу ше'-
рә тамамилә башга бир нәзәрлә янашыр. Гара Гараев,
Пушкин шеирийәтиндәки саф вә тәмиз лиризмдән руһ-
ланыр, үмидсизлик вә бәдбинлик һалларыны дуяраг
ону, мәзәммәт этмәк әһвали-руһийәси илә әвәз эдир.

«Күрчүстан тәпәләриндә» сөзләри илә башланан шеир
әсасында ызылмыш романслардан эн чох мәшһур оланы
Римски-Корсаковун романсыдыр. Бурада да мүййән дәр-
рәчәдә әйни һал мүшәһидә олунур. Римски-Корсаков өз
мусигисиндә Күрчүстан мәнзәрәсини, Арагва чайынын
шырылыгы илә ахмасыны көзәл ләtif сәсләрдән мүрәк-
кәб боярларла чәкилмиш лөвһә кими мәнһәрәтлә тәсвир

эдирсә дә, Пушкинин «парлаг кәдәр» ифадәсиндә кәдәрин варлыгыны даһа габарыг бир шәкилдә гөйд эдир. О, бу кәдәрин ишыгылы, айдын вә парлаг бир үмидлә әвәз әдилә биләчәйинә инанмыр. Гара Гараев исә әйни адлы өз романсында кәдәр мөһнүмуну әләм вә гүссә мә'насында йох, бәлкә мүйәйән бир һәйәчан шәклиндә гәбул эдир.

Композиторларымызын Пушкин шеирләри әсасында яздыглары романслар ичәрисиндә Агабачы Рзаеванын «Охума көзәл!» романсы дәйәрли вә мүйәффәгийәтли әсәрләрдән сайылыр. Мә'лумдур ки, бу шеир әсасында рус композиторларындан бир чоху романслар язымышлар. Хүсусилә өз ярадычылыгында шәрг мусигиси үслубунда әсәрләр язмага бөйүк мейл көстәрән «Гүдрәтли д'әстә» үзвләриндән М. Балакирев вә Н. Римски-Корсаковун «Охума көзәл!» романслары мәшһурдур. Лакин рус романс әдәбийятында мә'лум олан «Охума көзәл!» романсларындан динләйичиләр тәрәфиндән ән чох бәйәниләни шүбһәсиз ки, Серкей Рахманиновун романсыдыр. Рахманинов бу романсында бөйүк әмосонал йүксәлишә вә гүввәтли ифадәйә хүсуси диггәт етирмишдир. Агабачы Рзаеванын «Охума көзәл!» романсы исә өзүнүн сон дәрәчә садә вә әйни заманда сәмибийәти илә динләйичиләримизин мөһәббәтини газанмышдыр.

Бөйүк Азәрбайчан шаири Низаминин гәзәлләри дә, вокал лирикасы яратмаг ишиндә Азәрбайчан композиторлары үчүн көзәл илһам мәнбәи олмушдур. Низами гәзәлләриндә олан никбин дунябахышы, дәрбин психоложи зәнкинлик, һәята мөһәббәт дуйгулары, тәбиәтин инсана бәхш әтдийи көзәл мәнзәрәләрә гаршы олан һәссас шаир гәлбинин чырпынтылары — композиторларымызын бу шеирләр әсасында яратдыглары мусигидә мүйәффәгийәтлә тәрәннүм әдилмишдир. Заманынын мусиги сәнәтини бир мусигичи кими дәриндән өйрәнән, мусигинин нәзәри чәһәтини бир мусигишүнәс алим гәдәр мүкәммәл билән бөйүк шаир Низаминин ше'рийәтиндә олан мусигилик, композиторларымызын Низами мөвзулары ярадычылыгында көзәл вә парлаг бир ифадә үчүн кениш имканлар яратмышдыр.

Композиторларымызын Низами шеирләри әсасында яздыглары бир чох романслар ичәрисиндә бөйүк Азәрбайчан композитору Үзәйир Гачыбәйовун бәстәләдийи

«Сәнсиз» вә «Севкили чанан» романслары мүйәсна ер тутур.

Үзәйир Гачыбәйов бу романсларыны «гәзәл» адландырмышдыр.

Буинула о, Низами гәзәлләриндәки фикир вәһдәтинин вә мүйәйән сюжет хәттинин варлыгыны хүсуси олараг гөйд әтмәклә бәрәбәр, мусигинин ифадә вәситәсиндә ади романс шәклиндән даһа кениш вә сәрбәст бир формадан истифадә әтмәк истәдийини көстәрнр. Үзәйир Гачыбәйов мусигисини Низами гәзәлиндәки шеиртуйәтдән айырмаг мүмкүн дейилдир. Үзәйир Гачыбәйовун мусигисиндә Низами гәзәлләриндәки севки вә вүсал үмиди илә чырпынан һәссас вә һыкбин бир гәлбин тәрәннүмү дуялур.

МУСИГИ АЛӘТЛӘРИ, ОРКЕСТР

Инсанлар та чох гәдим заманлардан өз фикир вә һиссийәтыны маһнылар вәситәсилә ифадә әтмәйә башламышдылар.

Зәһмәт сайәсиндә әлдә әтдийи сәмәрәләр шәрәфинә дүзәлтдийи шадлыг күнләриндә бир ерә топлашараг әл чалыб маһны охуян ибтидаи инсанлар көрмүшләр ки, әкәр бир әлдә бир ясты даш, о бири әлдә енә белә даш тутуб бир-биринә вурсалар, ади әл чалмагдан чох фәргли вә башга кейфийәтли бир сәс әлдә әтмәк олар. Сонра даш әвәзинә ики балыгтулағыны бир-биринә вурдугда даһа башга чүр сәсләр әлдә әтмәк мүмкүн олдуғуну көрән ибтидан инсанлар, овчулуг әтмәк, ер газмаг үчүн ихтира әтдикләри илк примитив аләтләрлә бәрәбәр зәрб илә чалынан илк мусиги аләтләрини дә яратмышлар.

Ичәриси бош олан ағачдан даһа кур сәс чыхдығыны әшидән инсан, дәрк әтмишдир ки, ичәриси бәш чисимләр даһа яхшы сәсләнир. Нәһайәт, бир чох сынаглардан сонра зәрб илә чалынан нағара вә тәбил кими, һисбәтән мүкәммәл олан мусиги аләтләри мейдана кәлмишдир.

Чай кәнарында битән гамышлардан һансы бериси яндан дешилмишә, әсән күләкдән сәсләнир. Демәли, әкәр гамышын янындан бир дешик ачыб орая үфүрсәк, ачдығымыз дешийин сайындан асылы олараг мүхтәлиф сәсләр әлдә әтмәк мүмкүн олармыш. Беләликлә, инсан-

лар сүмсү, түтөк кими мусиги алатларини ичад этмиш-лөр ки, бунлар букүнкү симфоник оркестрлардә көрдү-йүмүз флейта, набой кими мүрөккөб конструкиялы мусиги алатларинини өчдады сайыла биләр.

Симли мусиги алатлери нисбөтөн даһа көч мейдана көлмишлөр, чүнки тәбиәтин өзүндә тарым чөкилмиш симләрә тәсадүф эдилмирди ки, бу симләрди дартыб бурахмаг нәтичәсиндә сәс чыда биләчәйи мәлум олсун.

Лакин һейван овламаг үчүн ох гайыран инсан, охун каманына (яйына) тарым чөкдийи киришин ох атылдыгы заман сәсләндийини эшидир. Бу ибтидан инсанларын диггәтнини чөлб эдир. Соңралар бир камандан эйни заманда ики ох атмаг үчүн камана ики кириш чөкдикдә мәлум олур ки, галын кириш дартылыб бурахылдыгда—бәм, назик кириш исә нисбөтөн зил сәсләнир; һәм дә эйни галынлыгда олуб, нисбөтөн даһа тарым чөкилән кириш—зил, бир аз бош чөкилмиш кириш исә бәм сәс верир.

Беләликлә, инсанлар өвәлләри каманларә чөкилмиш киришлери дартмагла эшидилән сәсләрдән зөвг алып, соңралар исә каманларын алтына чанаглар гайырыб киришләрин дә сайыны артырмаг йолу илә нәтичәдә арфа вә арфая бәнзәр чөнк мусиги алатларини ихтира эдирләр. Лакин инсанларын кетдикчә артамагда олан мусиги тәләбләрини, бу да там мәнасилә өдәйә билмирди. Чүнки арфа, лира вә чөнк кими мусиги алатлери анчаг үзәринә чөкилмиш киришләрин (соңралар симләрин) сайы миғдарында мүхтәлиф сәсләр верә биләрди. Буна көрә дә симли мусиги алатларини даһа да тәкмилләшдирмәк вә ени мусиги алатларинин конструкиясы үзәриндә дүшүнмәк лазым иди. Бир чох сынаглар нәтичәсиндә мәлум олур ки, сими бармагла сыхмагла онун узунлугуну сүн'и сурәтдә гысалтмаг вә беләликлә дә, симни вердийи сәси истәнилдийи кими бәмләшдирмәк вә я да зилләндирмәк олар.

Бу көшфийят айры-айры халгларда, өвәлләри сәдә вә кетдикчә тәкмилләшәң саз, тар, тәнбур, домбра, бала-лайка, гусли, бандура, мандолина, каннел, канклес, чангури, ситра кими мүхтәлиф нөвлү бир чох симли мусиги алатларинин ярадылмасыны тәмин этди.

Бу сайдыгымыз симли мусиги алатлариндә чалмаг үчүн, гошулмуш симлери я бармагла, я да вахтилә гуш ганадындан, я буйнуз гырыгындан, эластик агач габы-

гындан вә я да назик бүрүнч парчасындан гайрылан мизраблә дартыб бурахмаг лазым кәлир.

Лакин бу васитә илә алынан сәс, тәәссүф ки, узун мүддәт сәсләнмир. Галбуки симли алатларини дә, нәфәсли алатлардә олдугу кими, нисбөтөн арамсыз узун бир мүддәт сәсләнмәси бөзән даһа яхшы тәсир бағышлая биләр. Нә этмәли? Буун үчүн симлери башга бир васитә илә һәрәкәтә кәтирмәк, даһа догрусу титрәтмәк лазымдыр. Нәһайәт, ат ялындан вә я гуйругундан алынмыш түкләрин бу иш үчүн чох мүнәсиб олдугу ашкар эдилир. Бир чөнкә ат түкүнүн бир учуну каманын бир тәрәфинә, о бири учуну о бири тәрәфинә бағлайыб симләрин үзәринә чөкдикдә симләрин истәнилән гайда илә узун мүддәт сәсләнә билмәси ашкар олду. Нәтичәдә рүбаб, каманча, гудок, виола вә нәһайәт, скрипка кими каман (смычок) илә чалынан симли мусиги алатлери мейдана кәлдик.

Беләликлә, мусиги сәнәти кетдикчә инкишаф этдийи кими, мусиги алатлери дә тарих бою артмыш вә тәкмилләшмишдир. Нәһайәт, айры-айры мусиги алатинин сәсләнмәсиндән кифайәтләнмәйән инсанлар, бир нечә мусиги алатини биркә чалдырмаг башламышлар ки, бу да индикки бөйүк оркестр коллективләринин тәшкили илә нәтичәләнмишдир.

Оркестр нә демөкдир? Мусигичиләрдән ибарәт һәр бир дәстәйә оркестр демәк олармы? Оркестр сөзүнүн мәншәһи һарадан кәлир?

Гәдим юнан драм тамашаларында иштирак эдән хор дәстәси сәһнәнин габаг һиссәсиндә олан хүсуси мейданчада ерләшдирилрди. Сәһнәнин бу еринә «оркестра» дейилрди. XVI әсрин ахырларында опера тамашалары мейдана кәлдийи заман мусигичиләрин отурдуглары ерә оркестр ады верилди. Бу ер тамаша салонунда хүсуси олараг чалгычылар үчүн, тамашачыларла сәһнә арасындакы һиссәдә дүзәлдилрди. Даһа соңралар «оркестр» ады операда иштирак эдән мусигичиләр коллективинә верилди.

Мусигичиләрдән ибарәт һәр бир дәстәни оркестр адландырмаг дүзкүн олмаз. Әкәр бу мусигичиләрин һамасы эйни нөвдә, бир чинсдә олан чалгы алатиндә чалсалар, белә бир дәстә шүбһәсиз ки, оркестр ады дашыя билмәз. Оркестрин тәркибиндә олан мүхтәлиф мусиги

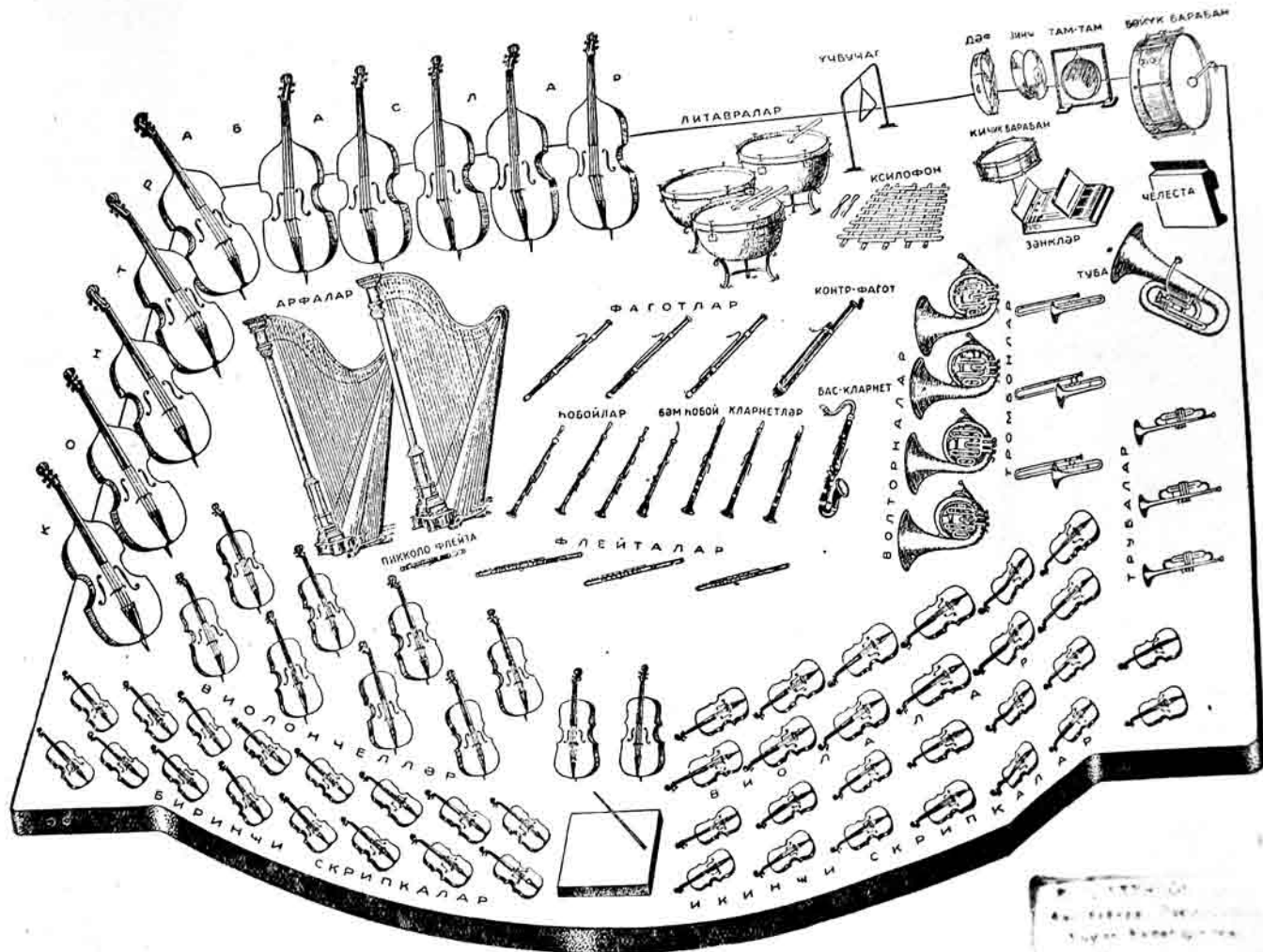
аләтләринин сайы, бу аләтләрдән һәр биринин хусусий-йәти илә әләгәдар олага, мүййән бир тәнасиб үзрә бәлли әдилмишидр. Бу нисбәт, узун илләр бою бир чох сынайышлардан сонра, гәт'и олага, анчаг он сәккизинчи әсрин орталарында мүййән әдилә билмишидр. О вахтдан бәри оркестрдә мусигичиләрин сайы нисбәтән артмышса да, мусиги аләтләринин әсас групплары (симли мусиги аләтләри, нәфәсли аләтләр вә зәрб илә чалынан аләтләр) арасындакы нисбәт, демәк олар ки, дәйиш-мәмишидр.

Оркестрин тәркибиндә бирләшән һәр нөв мусиги аләтинин өз хусусийәти вар. Бә'зи мусиги аләтләринин конструкциясы әләдир ки (мәсәлән: скрипка вә я флейта), бу аләтләрдә бир наваны истанилдийи гәдәр ити сүр'әтдә чалмаг мүмкүндүр; һалбуки гурулушу әтибарилә скрипкая бәнзәйән, лакин скрипкадан чох-чох бөйүк олан контрабас мусиги аләтиндә сүр'әтли һавалар чалынамаз. Буна көрә дә оркестрдә һәр нөв мусиги аләтинин өз мөвгеи, өз вәзифәси вар. Мусиги аләтләринин сәсләриндәки хасийәт дә башга-башгадыр. Мәсәлән: эйни йүксәкликдә олан бир сәси әввәлчә флейтада вә сонра да скрипкада көтүрсәк бу сәсләрдән һәрәсинин өз тәбиәти, өз хусусийәти олдугуну һисс әдәрик. Сәсләрин өзләринә мәнхус бу сәчийәсинә «тембр» дейилир.

Өзүнә мәнхус тембри олан һәр мусиги аләтинин динләйичийә бағышладыгы тә'сир дә мүхтәлиф олур. Мәсәлән, эйни мелодияны биз әввәлчә каманчада, сонра исә гара зурнада чалсаг, алдыгымыз тә'сир бир олмаз: каманчада эшитдийимиз—инчә, инсан сәсиндәки авазы бәнзәр саф бир сәнимилик һисси ифадә әдилдийи һалда, гара зурнада нисбәтән кобуд вә һәм дә мөһтәшәм бир мүнәсибәти андыран лагейдсизлик дуярыг.

Бир мусиги аләтиндә бүтүн мусиги сәсләрини алмаг мүмкүн дейилдир. Һәр бир мусиги аләти мүййән һәчмдә сәсләнә билир. Нәгмәкарларын вә я мусиги аләтләринин ән бәм сәсдән ән зил сәсә гәдәр малик олдуғу үмуми һәчминә «диапазон» дейилир.

Бүтүн бу чәһәтләр, оркестрдә һәр бир мусиги аләтин өзүнә мәнхус олан ифадә вәситәләриндән һәртәрәфли истифадә этмәк мәсәләсини ирәли сүрүр. Бу исә оркестрин үмуми ифадә имканларыны зәнкинләшдирир, онун бир чох бояларла әлван олмасыны тә'мин әдир. Рәссам

Симфоник оркестрин тәркиби (схема).

бир нечә рәнки бир-биринә гатмаг йолу илә тамамилә башга бир рәнк алыб чәкдийи лөвһәсини даһа да зәнкинләшдирә билдийи кими, оркестр васитәләриндән яхшы истифадә этмәйи бачаран композитор да, айры-айры мусиги аләтләрини бир-бирилә мүхтәлиф сурәтдә уйғунлашдырарак бирликдә чалдырмагла мүхтәлиф боялы сәсләрин эшидилмәсинә мүвәффәг ола билир.

Ғазырда оркестрләр, мусиги аләтләринин тәркибинә көрә, ашағыдакы нөвләрә айрылыр:

Опера оркестри вә я симфоник оркестр

Бу оркестрин тәркиби чох зәнкиндир. Бурая һәм симли аләтләрин мүхтәлиф нөвләри (скрипка, алт, виолончел, контрабас, арфа), һәм ағачдан гайрылмыш нәфәсли аләтләр (флейта, набой, кларнет, фагот), һәм мисдән гайрылмыш нәфәсли аләтләр (труба, валторна, тромбон вә саирә) вә һәм дә зәрб илә чалынан мусиги аләтләринин бир чох нөвләри (литавра, зинч, тәбил, дәф, үчбучаг вә саирә) дахилдир.

Бунлардан әлавә, айры-айры һалларда әсәрин милли хусусийәтиндән асылы оларак симфоник оркестрдә халг чалғы аләтләриндән дә истифадә эдилир. Бу чәһәтдән Азәрбайҗанда илк дәфә Үзейир Ғачыбәйовун тәшәббүсү илә симфоник оркестрә дахил эдилән тарлары гәйд этмәк олар. «Короғлу» операсынын үчүнчү пәрдәсиндә Чәнлибелдә топланмыш Короғлу дәстәсинин икидләри һәрби рәгс ифа эдиркән, бу мусигинин соло һиссәси оркестрин мүшайиәти илә зурнада ифа эдилир.

Үмумийәтлә симфоник оркестрдә ийирмидән юхары мүхтәлиф нөвлү мусиги аләтиндән истифадә эдилир. Айры-айры мусиги аләтләринин сайы да оркестрдә бәрәбәр дейил. Мәсәлән: мисдән гайрылмыш нәфәсли мусиги аләтләриндән ән бөйүйү олан туба мусиги аләтиндән оркестрдә аңчаг бирчә әдәллә кифайәт эдилдийи һалда, симли мусиги аләтләриндән скрипкаларын сайы, ән азы, ийирми вә һәтта бөйүк симфоник оркестрләрдә исә гырха гәдәр олур. Бурада һәр мусиги аләтинин нә дәрәҗәйә гәдәр күчлү сәсләнә билмәси илә әлағәдәр оларак дашыдығы вәзифәнин әһәмийәти дә нәзәрдә тутулур.

Композиторлар симфоник оркестрин сәсләнмәсиндә (оркестровка) әсәрин үмуми мәзмуну илә үзви бир рабитә олмасына чох бөйүк әһәмийәт верирләр.

Симфоник оркестр мұхтәлиф тарихи дөврлөрдә мұхтәлиф тәрздә сәсләнмишдир. Ени мусиги үслубларынын мейдана кәлмәси илә әләгәдар олараг симфоник оркестрин сәсләнмәсиндә дә мүййән дәйишикликләр әмәлә кәлмишдир. Он сәккизинчи әср мусигиси үчүн чоҳ сәчийәви олан «классик оркестр» чоҳ садә, айдын вә шәффаф бир шәкилдә сәсләнирди. Бу оркестрин тәркибиндә тромбон, арфа, туба кими мусиги әләтләри йох иди. Зәрб илә чалынан мусиги әләтләриндән ялныз литаврадан истифадә эдилирди. Бу «классик» оркестрин тәркибиң илк дәфә тә'сис эдән, он сәккизинчи әсрин ән көркәмли композиторларындан Иосиф Гайдн олмушдур.

О замандан бәри оркестровка сәнәти чоҳ инкишаф этмишдир. Оркестрдә мусиги әләтләринин сайы артмыш, онун һей'әти хейли кенишләнмишдир. Композиторлар оркестрин ифадә imkanларындан д'әһа кениш сурәтдә истифадә этмәйә башламыш, һәм мусиги әләтинин вә һәм дәр оркестрдәки мұхтәлиф группаларын imkanларындан тамамилә ени бир тәрздә истифадә этмәйә башламышлар. Бунун нәтичәсиндә исә ени аһәнк, ени сәсләнмәләр әлдә эдилмишдир. Композиторлар оркестрин верә биләчәйи мұхтәлиф әлван сәсләрдәң кениш истифадә этмәйә башламышлар.

Симли оркестр

Дашыдығы адындан бәлли олдуғу кими, симли оркестрин тәркиби ялныз симли мусиги әләтләриндән (скрипка, алт, виолончел вә контрабас) ибарәтдир. Симли мусиги әләтләри нәнки өз заһири көрүнүшү, һәтта сәсләринин тембри (хасийәти) э'тибарилә дә бир-биринә чоҳ бәизәдийиндән, бунлар оркестрдә бир-бирилә чоҳ яхшы говушурлар. Нәр нөв симли мусиги әләтинин диапозону мәһдуд икән, бунларын симли оркестрдә бирләшмәси нәтичәсиндә әлдә эдилән сәсләнмә (истәр бәм сәсләрдә вә истәрсә дә зил сәсләрдә эйни тембрә малик олан пиано кими) бир тембрдә олур.

Симли оркестрин сәси чоҳ юмшаг вә мәләһәтлидир. Он сәккизинчи әсрин әввәлләриндә, һәлә симфоник оркестрләр тәшкилине башланмадығы дөврдә, оркестрләр, әсас э'тибарилә, ялныз симли мусиги әләтләриндән ибарәт иди. Сонралар бу оркестрә айры-айры нәфәсли чалғы

әләтләри әләвә эдилмәйә башланды ки, бунун нәтичәсиндә дә билдийимиз симфоник оркестр мейдана кәлди.

Буна баһмаяраг симли оркестр дә өз әввәлки әһәмиийәтиги итирмәди. Композиторлардан бир чоҳу мәһз симли оркестр үчүн хусуси әсәрләр бәстәләдиләр. Бурада Чайковскинин «Симли оркестр үчүн серенада» әсәрини хусуси олараг гейд этмәк ләзымдыр. Совет композиторларындан Николай Мясниковскинин симли оркестр үчүн бәстәләдийи симфонизттасы, Фикрат Әмировун «Низами» симфониясы да динләйичиләрин мәһәббәтини газанмышдыр.

Нәфәсли оркестр

Нәфәсли мусиги әләтләри һансылардыр, бунлар нә үчүн нәфәсли дейилир, нәдән гайрылыр вә нечә нөв олурлар?

Нәфәсли мусиги әләтләри мұхтәлиф бичимли ағач вә я мис борулардан гайрылыр. Бу боруларын ичәрисинә я нәфәс, я да көрүк васитәсилә үфүрүлән һаванын титрәйиши боруларда сәс әмәлә кәтирир. Бу борулар һаваны үфүрмәк үчүн нәфәс алмаг ләзым кәлдийиндән бу мусиги әләтләринә нәфәсли ады верилмишдир.

Нәфәсли әләтләрин тембри бу әләтләрин формасындан, үфүрүлән һаванын һәчминдән вә нәһайәт, һаванын боруя нә саяг вә нә васитә илә үфүрүлмәсиндән асылы олараг, мұхтәлиф олур.

Нәфәсли мусиги әләтләри әсас э'тибарилә үч група айрылыр:

1. Ағачдан гайрылмыш нәфәсли әләтләр (флейта, һабой, кларнет, фагот вә саирә).
2. Мисдән гайрылмыш нәфәсли әләтләр (труба, валторна, тромбон, туба вә саирә).
3. Клавишли* мусиги әләтләри (әргәнун, гармон, фисгармония, баян, аккордеон вә саирә).

Нәфәсли оркестрин тәркибинә, әсас э'тибарилә, мисдән гайрылмыш нәфәсли әләтләр вә зәрб илә чалынан

* *Клавиш*—пиано, гармон, әргәнун кими мусиги әләтләриндә олан дилләрә дейилир. Клавиш бармагла ашағы басдыгда, маневалар васитәсилә мусиги әләтинин механизми һәркәтә кәлир вә сәсләнә чисимләрдә (пианода—симләр, гармонда—метал ләһвәчикләр, әргәнунда—борулар) титрәйиш әмәлә кәлир. Клавишләрин сәсилә кими дүзүлмүш бүтүн чәркәсинә клавиатура дейчлир.

мусиги аләтләри дахилдир. Лакин нәфәсли оркестрин һей'әти бөйүк олдугда, бурая мүййән тәнәсүб үзрә нәфәсли ағач аләтләри дә әләвә эдилир. Нәфәсли оркестр дә чалғычыларын сайы ән азы 10—12 нәфәр олмалыдыр. Бөйүк оркестрләрдә исә чалғычыларын сайы йүзә гәдәр чатдырылыр.

Чох күчлү вә кур сәсләнән нәфәсли оркестрдән, башлыча олараг, ачыг һавада һәрби рәсм-кечид, һәрби тәлим вә я әскәри йүрүш заманы истифадә эдилир. Мусиги өзфәалийәт дәрнәкләриндә тәшкил олунан нәфәсли оркестрләр, халг шәнликләриндә, байрам нүмайишләриндә иштирак эдирләр.

Гейд этмәк лазымдыр ки, ингилабдан әввәл нәфәсли оркестрләрин инкишафы үчүн чар һөкүмәти тәрәфиндән һеч бир шәраит ярадылмышды. Буна бахмаяраг, бөйүк рус композиторларындан бир чоху нәфәсли оркестр үчүн хусуси әсәрләр бәстәләмишләр. Дәһи рус композитору Н. А. Римски-Корсаков, рус һәрби донанмасынын нәфәсли оркестриндә бир нечә ил бәдии рәһбәр вәзифәсиндә чалышмышдыр.

Нәфәсли оркестрләр мәнз ингилабдан сонра инкишаф этмәйә башладылар. Совет мусиги мәдәнийәтини чаһаншүмүл зирвәйә галдыран Коммунист партиясы вә Совет һөкүмәти, нәфәсли оркестрләрин дә артмасы вә ирәлиләмәси үчүн көзәл шәраит яратмышдыр.

Бу сәһәдә көрүлән бөйүк ишләрдән бириси дә, совет нәфәсли оркестрләр үчүн хусуси кадрлар һазырламаг мөгәдилә, бүтүн дүняда еканә олан совет нәфәсли оркестрләри дирижорлары али мәктәбинин тәшкил эдилмәсидир.

Нәфәсли оркестрләр үчүн өлкәмиздә бөйүк вә кичик формалы бир чох дэйәрли әсәрләр ярадылмышдыр. Көркәмли совет композиторларындан Н. Мясниковски өз 19-чу симфониясыны мәнз нәфәсли оркестр үчүн бәстәләмишдир. Н. Иванов-Радкевич, Гара Гараев, С. Чернетски, Чаһанкир Чаһанкиров, В. Кручинин нәфәсли оркестр үчүн мұхтәлиф формалы мусиги әсәрләри яратмышлар.

❖

Клавишли мусиги аләтләриндә сәс, хусуси механизм үзәриндә бәнд эдилмиш дилләрин көрүк васитәсилә титрәйиши нәтичәсиндә әлдә эдилир. Клавиш типли нәфәсли

мусиги аләтләри ичәрисиндә ән чох интишар тапаны гармондур. Гармон, бир-бирилә көрүк васитәсилә бирләшән ики гутудан гайрылыр. Бу гутулары ичәрисиндәки хусуси тахта лөвһәчикләр үзәринә бүрүнч дилләр бәркидилмишдир. Гармонун үзәриндәки клавиатура илә әлағадар олан гапаглар, гутунун ичәрисиндәки дилләрин һәр бирисинә мәхсус олан һава йолунун истәнилдийи кими ачылыб бағланмасыны тәмин эдир. Чалғы заманы ики гуту бир-биринә яхынлашдырылыр. Бунунла да көрүкдәки һава, ачылан гапаглардан чыхаркән, истәнилән дилләри сәсләндирир.

Гармон (гармоника)—рус халг мусиги аләтидир. XIX әсрдән башлаяраг гармон Азәрбайчанда да кениш ййылмыш, халгымызын чох севдийи вә бәйәндийи мусиги аләтләриндән бири олмушдур. Баян, маچار гармоникасы, аккордеон—гармонун мұхтәлиф нөвләриндән сайылыр.

Бөйүк Азәрбайчан шаири Низами бир чох әсәрләриндә әргәнун адланан мусиги аләтини гейд эдир. Низами дөврүндә Азәрбайчан мусиги мәдәнийәтинин инкишафы мәсәләсини дәриндән, элми әсәсләр үзрә өйрәнмәк әвәзинә бу ишә сәтһи янашан бә'зи элми ишчиләр, гәдим Азәрбайчан мусиги аләтләриндән олан әргәнунун... симли мусиги аләтләриндән олдуғуну илдиә эдир вә һәтта бу аләтин каман васитәсилә йох, мизрабла сәсләндирилдийи кими тәфәррүаты белә гейд эдирләр.*

Тарих кәстәрир ки, һәлә миладдан 280 ил габаг мәшһур юнан алими Архимед мұхтәлиф узунлугда бир нечә нейи бир-биринә бәнд эдиб буналарын, су күчү илә һәрәкәтә кәтирилән хусуси чиһаз васитәсилә, истәнилдийи тәрздә сәсләнмәсинә мұвәффәг олмушду.

Бундан сонра, миладдан тәхминән йүз ил әввәл, юнан алимләриндән Ктезевий, Архимедин дүзәлтдийи мусиги аләтини даһа да тәкмилләшдирмиш вә биринчи олараг орган (әргәнун) мусиги аләтини яратмышдыр.

«Искәндәрнамә»нин икинчи һиссәсиндә «Әргәнун тәкмил этдийи заман» дейән Низами бу мәсәләйә ишарә эдир.

Һазырда әргәнун (орган), мұхтәлиф өлчүдә бир чох борулардан ибарәт, өз һәчми әтибарилә бүтүн мусиги

* Азәрбайчан ичәсәнәти. 11. Азәрбайчан ССР Элмләр Академиясынын нәшрийаты. Бақы, 1949, сәһ. 46—47.

аләтләрindən бөйүк олан, нәфәсли—клавишли мусиги аләтидир. Бу борулара көрүк васитәсилә һава долдурулуру. Чалгычынын гаршысында, пианода олдуғу кими, клавиатура вар. Лакин әргәнунда клавиатура пианода олдуғундан даһа чоһдур: ән азы ики чәркә, бөйүк әргәнунларда исә беш чәркә клавиатурая тәсадүф эдилер. Чалгычы клавишләрдән һансы бирисини бармағла баса, дәрһал мұтабиг боруя һава кирәр вә һаванын тәзйигиндән әмәлә кәлән титрәйиш боруну сәсләндирәр. Әргәнун бөйүк бир оркестр кими сәсләнә билер.

Халг чалгы аләтләри оркестри

Халг чалгы аләтләрindən ибарәт олан оркестрләр, әслиндә ялһыз бизим өлкәдә кениш яһылмышдыр. Һәлә XIX әсрин аһырларында рус халг мусигичиләрindən Васили Андреев, балалайка рус халг мусиги аләтиндә чалан бир дәстә чалгычыны топлайыб кичик бир оркестр тәшкил этмишди. Чар Русиясынын чиновникләри вә өзләрини «халис мусиги» тәрәфдары адландырыб халг мусигисинә юхарыдан бахан мүртәчеләр, Андреевин бу тәшәббүсүнү нисләмиш вә онун бу ишинә маниәләр яратмышдылар. Лакин рус халгынын Л. Н. Толстой, А. М. Горки, П. И. Чайковский, Н. А. Римски-Корсаков, А. К. Глазунов, Ф. И. Шаляпин кими габагчыл вә тәрәггипәрвәр бөйүк адамлары Андреевин бу тәшәббүсүнү чоһ йүксәк гиймәтләндирер, она бөйүк мәһәви ярдым кәстәрирдиләр.

Даһи рус әдиби Лев Никөлаевич Толстой 1896-чы илдә Андреевә көндәрдийн мәктубунда белә язырды: «Мәнә белә кәлир ки, сиз, халгын гәдим көзәл маһныларыны горумағ, муһафизә этмәк йолунда чоһ яхшы бир иш көрүсүнүз. Күман эдирәм ки, тутдуғунуз доғру вә дүзкүн ярадычылығ йолу сизи өз йүксәк мәғәдниннә чатдырачағдыр. Мән, бу ишдә сизә мүвәффәгийәтләр арзу эдирәм».

Бу гайғыдан руһланан Андреев, башладығы ишин чоһ дәйәрли вә лазымлы бир иш олдуғуна даһа да инаһыр вә тәшкил әтдийн оркестрин репертуары, мусиги аләтләринин тәкмилә үзәриндә йорулмадан чалышырды.

1898-чи илдән башлаярағ Андреев, рәһбәрлик әтдийн рус халг чалгы аләтләри оркестри илә Русиянын бир чоһ

шәһәрләриндә вә һәм дә харичи өлкәләрдән Франса, Аляманя, Инкилтәрә вә Америкада бөйүк мүвәффәгийәтләр консетрләр вермишдир.

Андреев, өз оркестринә даһил әтдийн рус халг чалгы аләтләринин тәкмилләшдирилмәси йолунда чоһ чалышмышдыр. О, оркестрин диапазонуну кенишләтмәк мәғсәдилә мөвчуд домбра вә балалайкалардан даһа бөйүкләрини вә чоһ кичикләрини гайыртдырмышдыр. Беләликлә, симфоник оркестрдә көрдүйүмүз скрипка бичимли аләтләрин бөйүк-кичийн олдуғу кими, Андреев оркестриндә дә мүхтәлиф һөчмдә домбралар вә балалайкалар мейдана кәтирилди. Бу исә оркестрин ифадә имкәналарыны гат-гат зәнкинләшдирди.

Ингилабдан сонра Коммунист партиясы вә Совет һөкүмәтинин бөйүк ярдымы сәйәсиндә халг чалгы аләтләри оркестрләринин инкишафы үчүн чоһ көзәл шәрант яранды. Бир чоһ ени оркестрләр тәшкил эдилди, халг чалгы аләтләриндә чалмағы өйрәнмәк үчүн мусиги мәктәбләриндә хүсуси шөһәләр ачылды. Клуб вә мәдәнийәт сарайларында халг чалгы аләтләри ансамблары тәшкил эдилди, бу оркестрләр үчүн хүсуси репертуар ярадылды.

Азәрбайчан халг чалгы аләтләри оркестри 1920-чи илдә, Азәрбайчанда Совет һакимийәти гурулдугдан сонра тәшкил эдилмишдир. Лакин о заман бу оркестрдә иштирак эдән сәзәндәләрин нот савады йох иди. Онлар өз репертуарыны ялһыз шифаһи гайда илә өйрәнирдиләр. 1931-чи илдә Үзәйир Гачыбайов, мусиги мәктәбләриндә мүәййән програм үзрә нот савадына йийәләнмиш кәчкә кадрлардан ени бир оркестр тәшкил әтди, бу оркестр үчүн нотла чалыначағ ени чоһсәсли репертуар яратды вә 1938-чи илдә Москвада кечирилән Азәрбайчан ичсәсәнәти онкүнлүйүндә бу оркестр «Аршын мал алан» мусигили комедиясында симфоник оркестри әвәз әтди.

О вахтдан бәри Азәрбайчан Баш радио мәлүмат идарәси аһында олан бу оркестр һазырда чоһ зәнкин репертуара маликдир. Азәрбайчан композиторлары бу оркестр үчүн бир сыра бөйүк вә кичик формалы әсәрләр бәстәләмишләр. Оркестрин бәдин рәһбәрин вә баш дирижору композитор Сәид Рүстәмовун идарәси илә оркестр һейәтинин билик вә ифачылығ бачарығы хейли артмышдыр. Һазырда оркестр, классик мусиги әдәбийятынын бир чоһ көзәл нүмунәләрини мәһарәтлә ифа эдир. Азәрбайчан

халг чалгы алэтлэри оркестри дәфәләрлә өлкәмизин бир чох мәркәз шәһәрләриндә концертләр вермиш вә совет динләйичиләринин мәһәббәтини газанмышдыр. Оркестрин тәркинбиндә: тар, каманча, саз (симли алэтләр); ясты балабан, түтәк (нәфәсли алэтләр); нағара, габал (зәрб илә чалынан алэтләр) кими Азәрбайчан халг чалгы алэтләр вардыр.

ТӘКСӘСЛИЛИК ВӘ ЧОХСӘСЛИЛИК

Инсанлар узун илләр тәкбашына охуюб чалмышлар. Шәнлик мәчлисләриндә ялныз бир нәфәр охуюб чалмыш, башгалары исә ялныз әл вурмагла кифайәтләнмишләр. Сонралар башгалары да динләдикләри маһныны тәкрат этмәк, я да соло охуян адама **вакирлик** этмәк, дәмсәз олмаг йолу илә топланышда яхындан иштирак этмәйә чалышмышлар. Эйни заманда, мүхтәлиф нөвлү чалгы алэтләриндә биркә чалмага башладыгда һәр чалгычы, өз мусиги аләтинин хүсүсийәтиндән асылы олараг вә һәм дә өз бачарыгыны даһа габарыг сурәтдә нүмайиш этдирмәк үчүн чалынан мусигинин әсас мелодиясы илә һәм-һәнк олан ени «кушәләр», «халлар», «бармаглар» әла-вә этмәйә чалышмышдыр. Бу әлавәләр мусигинин әсас хәтнини һеч дә позамыш, әксинә, мусигини даһа да зийнәтләндирмиш вә ону әлван боярларла бәзәмишдир.

Беләликлә, әввәлләр ялныз тәксәсли олан мусиги, кетдикчә чохсәсли мусиги илә әвәз әдилмишдир. Мусигидә чохсәслилик, шүбһәсиз ки, мүәййән гайдая әсасланмалыдыр. Бурада, әсас мелодияны мүшайиәт эдән әлавә сәсләр, мүтләг бу мелодиянын көкү үзәриндә гурулмалы вә онунла һәмәһәнк олмалыдыр.

Бир мелодиянын, бир маһны вә я бир оюн һавасынын бир нечә нәфәр охуян вә я чалан тәрәфиндән, олдуғу кими, эйни вахта, бир чүр, бир сәслә ифа әдилмәсинә «унисон» дейилир.

Унисон сурәтдә ифа әдилән мусигидә чалгычы нәғмакарын охудуғу мелодияны эйни илә тәкрат эдир. Белә бир үсулун бүтүн ифачылыг мүддәтиндә давам этмәси, шүбһәсиз ки, мусиги сәнәтинин ифадә васитәләрини мәлдудлашдырыр, мусигинин екрәнк сәсләнмәсинә сәбәб олур вә буна көрә дә мусигинин динләйичийә верә биләчәйи тәсири азалдыр.

Чохсәсли мусиги башлыча олараг ики метод әсасында тәртиб әдилир:

1. Гомофония, 2. Полифония.

Гомофония методу үзрә бәстәләнмиш чохсәсли мусигидә, әсас әтибарилә ялныз бир мелодия габарыг вә айдын бир тәрздә верилир. Эшитдйимиз бүтүн башга сәсләр исә әсас мелодияны мүшайиәт эдир. Буна көрә дә гомофоник мусигидә әсас мелодия чох асанлыгла эшидилир. Бурада мусиги образынын әсас мәзмунуну ифадә эдән мелодия, бүтүн башга сәсләр үзәриндә һакимлик эдир кими, башга сәсләри өзүнә табе эдир. Чалгы аләтләринин мүшайиәти илә ифа олунан маһныларда нәғмакарын охудуғу мелодия мусигинин әсас чәһәтини тәшкил эдир. Чалгынын ифа этдйи мүшайиәт мусигиси исә буна көмәкчилик эдиб нәғмакарын охудуғу мелодияны даһа да зийнәтләндирир.

Полифония методу үзрә бәстәләнмиш чохсәсли мусигидә һәр сәс өзлүйүндә сәрбәст сурәтдә инкишаф эдир. Бунунла бәрәбәр, бурада эйни заманда сәсләнән бир нечә мелодия арасында мүәййән мәнтиги бир рабитәнин варлыгы шәртдир. Бунун үчүн полифоник мусигидә ики вә бә'зән даһа артыг сәс бир-бирилә һәмәһәнк сурәтдә уй-ғунлашараг әлә бирләшдирилир ки, һәр сәсин мелодик хәтти өз мүстәғиллийини һәнки гәг'ийән итирмир, һәтта әксинә: һәр сәс сәрбәст һалда инкишаф эдәрәк мусигинин даһа сәлис вә рован сәсләнмәсини тәмин эдир.

Мусиги сәнәтинин ифадә васитәләрини зәңкинләшдирән полифониянын чох мүхтәлиф гайдалар әсасында тәт-биг әдилән шәртләри вар.

Бунлардан ән чох интишар эдәни контрапункт адланан гайдалардыр. «Контрапункт» сөзү латын дилиндәки «пунктум-контрапунктум» термининдән көтүрүлмүшдүр. Бунун һәрфи мә'насы «нөгтә мүгабилиндә нөгтә», йә'ни нот мүгабилиндә нот демәкдир.

XIII әсрдән башлаяраг контрапункт гайдалары Гәрби Авропа мусигисиндә чох кениш сурәтдә интишар этмәйә башлайыр. XVI әсрдә яшәян мөшһур фламанд композитору Орландо Лассонун издыгы әсәрләр, башлыча олараг, контрапункт гайдалары әсасында бәстәләнмишләр. Бурада ики вә я даһа чох айры-айры мелодия эйни заманда сәсләнәрәк өз мелодик хәтнини бүтүн әсәр бою

мүстәгил сурәтдә давам этдирир. Бу әсәрләр инди дә өз әләмийәтини итирәмешләр; белә ки, Ленинград фәһләләринин өзфәалийәт хору, кечән илләрдә Берлиндә тәшкил олунмуш үмүмдүнә фестивалында Орландо Лас-сонун мәшһур «Әкс-сәда» адлы полифоник әсәрини чох бөйүк мүвәфғәгийәтлә ифа этмишдир. Даһи алман композитору Иоһан Себастьян Бах тәрәфиндән ики йүз ил бундан әввәл бәстәләмиш полифоник әсәрләр һазырда бөйүк һәвәслә ифа әдилмәкдәдир.

Полифония сәнәти рус мусигисиндә даһа кениш тәт-биг олунмагдадыр. Бу исә рус халг маһныларынын тә-биәтиндә полифоник әләмәтләрин варлығындан ирәли кәлир. Доғрудан да, рус кәндлиләриндән бир нечәси бир ерә топлашараг халг маһныларыны коллектив сурәтдә биркә ифа әдәркән, бунлар охуруглары маһныны фитри олараг әләвә полифоник сәсләрлә о гәдәр кәзәл вә мән-тиги гайда илә зийнәтләндирирләр ки, буну олса-олса, ялһыз мүнғәзәм мусиги тәһсили алмыш сәнәткарлар ба-чара биләр.

Полифоник мусигидә икинчи вә үчүнчү сәсләрин та-мамилә башга бир мелодиядан ибарәт олмасы вачиб де-йил. Чох заман әсас мелодия, ардычыл олараг башга сәсләрдә я эйни илә, я да дөндәрмә йолла тәкрар әдн-лә биләр. Полифоник мусигидә чох интишар тапан бу үсула «имитасия» (тәглид) дейилир. Мусиги әсәрләриндә чох истифадә әдилән «канон» вә «фугато» дейилән парчалар мәнз имитасия гайдалары әсасында бәстәләнир. Бурада бир сәсин охуудуғу (инструментал мусигидә— чалдығы) парча, башга сәс тәрәфиндән ардычыл сурәтдә эйнилә тәкрар әдилир.

Үзейир Һачыбәйовун «Қоноғлу» операсынын икинчи пәрдәсиндә Һәсән хан илә Әһсан паша бир-бирилә «на-вазишлә» көрүшдүкдән сонра, һәрәси өз адамларына янашыб әсл мәгсәд вә фикирләрини бәян әдирләр:

Һәсән хан:—Ону алдадағым бәлкә бир тәһәр...

Әһсан паша:—Ону алдадағым бәлкә бир тәһәр...

Һәсән хан:—Доғрудур, дүшмәник нейләғим фәғәт...

Әһсан паша:—Доғрудур, дүшмәник нейләғим фәғәт...

Һәсән хан:—Инди сүләһә кирмәк эғни мәсләһәт...

Әһсан паша:—Инди сүләһә кирмәк—мәсләһәт...

Бурада Үзейир Һачыбәйов, мусигидә имитасия үсу-лундан истифадә әдәрәк Һәсән хандан сонра охумаға башлаян Әһсан пашая өз рәғибинин сөзләрини вә муси-гисини дә эйнилә ардычыл сурәтдә тәкрар этдирир. Бу-рада икинчи сәс (Әһсан паша) өз сөзләрини биринчи сәс (Һәсән хан) охуюб гуртардығдан сонра башласа иди, бу парча һеч дә полифоник мусиги һесаб әдилмәзди. Лакин икинчи сәс өз сөзләринә һәлә биринчи сәс сусма-мышкән башламасы, эйни заманда биринчи сәсин мүс-тәгил сурәтдә давам әтмәси үзүндән мусигидә арасыкә-силмәз бир инкишаф вә һәрәкәт дуюлур ки, бу да мәнз полифоник ифадә йолу илә әлдә әдилир.

Көркәмли рус классик композиторларындан А. Боро-дин «Орта Асияда» адлы симфоник әсәриндә шәрг муси-гисни үслубунда дүзәлтдийи мелодия илә рус халг маһ-нысы үслубунда олан мелодияны биркә, эйни вахта сәс-ләндирир. Бу бирләшмәнин бағышладығы тәһсир о гә-дәр инандырычы вә гәнаәтбәхшдир ки, динләйичинин хәялында рус мұһафизә дәстәсинин мұшайиәти илә узун йол кедән дәвәләр карваны чанланыр.

Полифоник метод, мусиги әсәрләриндә чанлы, парлаг образларын ярадылмасы үчүн чох гүдрәтли бир амилдир.

Полифоник мусигинин бөйүк әһәмийәти һағғында ҮЙК(б)П Мәркәзи Комитәсинин 1948-чи ил 10 феврал тарихли гәрарында кәстәрилир ки, «бир сыра мүстәгил мелодия хәтләрини бир заманда бир-бирилә әләгәлән-дирмәк вә инкишаф әтдирмәк әсасында язылан полифо-ник мусигидән вә нәғмәдән әл чәкмәк вә чох заман сөзсүз ифа әдилән, халғымыза мәхсус чохәсли мусиги-маһны дүзүмүнү позмагдан ибарәт олан екнәсәг, унисон мусиги вә маһныя уймағ да формалист истигамәтин мүнүм әлә-мәтләриндән биридир».

Әслиндә, әсас әтибарилә һомофоник тәрздә бәстәлән-миш бир чох мусиги әсәрләриндә дә полифония әләмәт-ләриндән истифадә әдилә биләр. Бурада полифония әса-сында бәстәләнән айры-айры парчалар, әслиндә һомофо-ник тәрздә олан бир мусиги әсәринин мүйәйән һиссәсини тәшкил әлиб онула үзви сурәтдә бағлана биләр. Һомо-фоник мусиги илә полифоник мусигинин уйғун вә табии сурәтдә һәмәһәнк олараг бирләшмәси, мусигинин ифа-дәлик имқанларыны даһа да зәккинләшдирмиш олар.

МУСИГИ ФОРМАЛАРЫ

Форма термини мусигидə бир чох мəнада ишлəнир. Эсəрин һомофоник, йохса полифоник үсүлдə азылмасы, нə тəрздə тəртиб эдилмəsi, эсəрин ялынз чалгы алатлəринə мəхсүс олмасы (инструментал мусиги), йохса авазла ифа эдилмəsi (вокал мусиги), мусиги сənəтиндə олан бир чох жанрлар, эсəрдə ялынз бир мусиги мөвзуундан истифада эдилмəsi (фуга, вариациялар, канонлар) вə яхуд ики мөвзуун инкишафы (соната формасы), эсəрин бир һиссəдэн ибарət олмасы (мəсəlэн, прелюдлар), йохса ики вə үч һиссəдэн ибарət олмасы (романслар, маршлар) кими бир-бирлə һэм əлагəдар вə һэм дə өзлүйүндə сəрбəст бир мəна дашыян бир чох мəфһумдара мусиги формасы дейилир.

Буна бахмаяраг, форма сөзүнүн һансы һалларда нə мəнада ишлəнилдйини тəйин этмэк һеч дə чəтин дейилдир. Мусиги эсəрини радио васитəсилə вə концертлəрдə мүнғəзэм сурəтдə динлəйэнлэр бүтүн бу мəсələləри асаулыгла мəнимсəйə билəрлэр.

Мусиги формалары бүтүн тарих боу тəдричлə мей дана кəлмиш вə һəят һəгигətини мусиги образларындə экс этдирмэк ишиндə хидмэт кəстəрмишлэр. Мусиги формасынын əсас вəзифəsi, эсəрин идея чəһəтини вə мəзмунуну мүкəммəl шəкилдə ифадə этмэкдэн ибарəтдир. Мусиги формалары эсрлэр боу дəйишилмиш, инкишаф этмиш вə кетдикчə тəкмиллəшмишдир. Бəзи формалар, ифадə этдиклəri ичтимаи идеяларын арадан чыхмасы илə əлагəдар олараг көһнəлиб өз əввəlки əһəмийətини бүсбүтүн итирмишлэр. Ени мəзмуну ифадə этмəйə артыг ярасыз олан формалар дə элəчə арадан чыхмышлар.

Бунунла бəрəбэр, бир чох мусиги формаларынын яранмасы ишиндə нəзəрдə тутулан принципал чəһəтлэр заман этибарилə чох сабит вə даими олдуғундан, мусиги сənəтиндə айры-айры форма вə схемаларын əбəди вə даһа типик бир һалда ифадə эдилмэкдəдир. Бурада биз айры-айры мусиги образларынын бир-бирилə гаршылашдырылмасы, мусиги мөвзуларынын инкишафы просесиндə истифадə эдилэн бəзи прийомагы, гайдалары, мусиги материалынын вариациялар васитəсилə мүхтəлиф тəрзлəрдə ишығландырылмасы кими һаллары нəзəрдə тутуруг. Бүтүн бу кими прийомагы бүтүн тарих

боу композиторлар тəрəфиндэн бөйүк һəвəслə истифада эдилмиш вə эдилмэкдəдир. Эйни заманда бу чəһəт, мусиги сənəтиндə айры-айры форма вə схемаларын əбəди олараг галачағына һеч дə дəлалəт эдə билмəз, чүнки бүтүн инчəсənəтдə олдуғу кими, мусигидə дə эсəрин анчаг мүййин вə конкрет мəзмуну онун өзүнə мəхсүс формасыны (шəклини) ярадыр вə мусиги формасы һэр бир һалда эсəрин мəзмунундан доғур, мəһз мəзмунла əлагəдар олараг тəйин эдилдир.

О П Е Р А Н Э Д И Р ?

Латын дилиндə «эсэр» мəфһумуну ифада эдэн «орега» сөзүндэн көтүрүлмүш опера, заманын габагычыл идеяларыны, сийси вə ичтимаи һəятын, инсан мəишəтинин эн мүйһүм мəсələləрини экс эдэн бөйүк формалы мусиги-драматик эсəрдир.

Опера, «мусиги вə вокал сənəтинин бүтүн əсас нөвлəринин наилийэтлəрини өз варлығында чəмлəшдирэн ади, синтетик сənət формасыдыр» (А. Жданов).

Инсан шууру вə һиссийятна бөйүк вə дəрин тəсир бағышлаян шəир, рəссамлыг вə драм сənəтлəрини мусиги сənəтинин бүтүн ифада васитəлəri илə үзви сурəтдə бирлəшдирэн, симфоник оркестрин вə хореография (рəгс) сənəтинин дə наилийэтлəрини өз варлығында тəчəссүм этдирэн опера сənəти, чох мурəккəб олмасы илə бəрəбэр, эйни заманда кениш күтлəлэр тəрəфиндэн чох бəйənилдэн вə эн яхшы анлашылан мусиги жанрыдыр.

Даһи рус композитору П. Чайковски опера сənəтинин əһəмийətи һағғында өз яхын композитор достларындан биринə көндəрдийи мəkтубунда белə языр: «Опера, вə мəһз анчаг опера сизи халга яхынлашдыра билэр, сизин мусигинизин эсл тамашачылар тəрəфиндэн бəйənилмəсини тəмин эдə билэр вə сизин, ялынз айры-айры кичик дəрнəк үзвлəri илə дейил, экэр мунасиб шəраит олса, һəттə бүтүн халгла достлашдыра билэр».

Опера жанры илк əввəl XVI эсрин ахырларында Италияда мейдана кəлмишдир. Илк опера эсэрлəрини ярадан шəир вə мусигичилэр гəдим юнан фачизлəриндəки форманы тəғлид этмэк истəмишлəрсə дə, эслиндə сənəтин тамамилə ени бир жанрыны мейдана кəтирмишлэр. Италиян композиторларынын бəстəлəдийи илк опера

эсэрләрində, гәдим юнан фачиәләрindən фәргли олараг, мәтнин һамысы һәмәкар актйорлар тәрәфиндән мусиги мушайәти илә охунурду. (Бу принцип сонралар бә'зи композиторлар тәрәфиндән мүғйән дәрәчәдә позвлмушду. Алман композитору Мессартын, рус композитору Верстовскинин бә'зи операларында мусиги илә охулан п р-чаларла янашы данышыгла кедән ади диалогларла тәсадуф әдилир. Азәрбайчанда ингилабдан әввәл язылмыш «Әсли вә Кәрәм», «Ашыг Гәриб» кими операларда да мәтн һәм мусиги мушайәти илә, һәм дә бә'зи ерләрдә, драм эсәрләрində олдуғу кими, тамамилә мусигисиз кедир).

Опера сәнәтини йүксәк зирвәйә галдыран рус классик композиторларыдыр. Һәлә XVIII әсрин орталарында Русияда айры-айры композиторлар тәрәфиндән (Пашкевич, Е. И. Фомин, Матински, Аблесимов, Соколовски) бир сыра опера эсәрләри ярадылмышдыса да, рус опера сәнәтинин баниси һаглы олараг даһи рус композитору Михаил Иванович Глинка сайылыр. Онун йүксәк бәшәри дуйгулары дөврүн вәтәнпәрвәрлик руһуну тәрәннүм әдән «Иван Сусанин» операсында (илк дәфә 1836-чы илдә ойнанылмышдыр) башлаыраг рус операсы, кетдикчә ардычыл сурәтдә инкишаф этмиш вә XIX әсрин икинчи ярысында мусиги фәалийәтинә башлаян көркәмли рус композиторлары: А. Даргомыжски, М. Мусоргски, А. Бородин, Н. Римски-Корсаков вә П. Чайковскинин яратдылары опера эсәрләри илә чаһаншүмүл мөвгәә йүксәлмишдир.

Рус мусигисинин маһны ярадычылығына әсасланан, «өз дахили мәзмунунун гүввәси, мелодияларынын зәнкигилийи вә диапазонунун кенишлийи, рус операсыны дүндә ән яхшы опера әдән, кениш халг күтәләринин севдийи вә баша дүшдүйү мусиги жанрына чевиран мусиги формасынын хәлгилийи, инчәлийи, гәшәнклиийи вә айдындылығы илә фәргләнән классик рус операсынын»* яратдығы парлаг ән'әнәләр, операны реализм сәнәтинин әз күчлү вә әһәмийәтли ифадә вәситәсинә чатдырмышдыр.

Мәһз рус классик опера сәнәтинин көзәл ән'әнәләри сайәсиндә Азәрбайчанда Үзәйир һачыбәйовун «Короғлу» вә Мүслүм Магомаевин «Нәркиз» операсы, Күрчүстанда

*В. Мураделинин «Бәйк дестлуг» операсы һаггында ҮИК (6) П Мәркәзи Комитәсинин 10 феврал, 1948-чи ил тарихли гәрарында.

Захарий Палиашвилинин «Абесалом вә Этери», «Даиси» опералары, әрмәни опера сәнәтинин баниси Армен Тигранянын «Алуш», А. Спендиаровуя «Алмаст» операсы, Өзбәкстанда С. Василенко вә Мухтар Әшрафинин «Бөйүк канал», Р. Глиэр илә Т. Садыговун «Лейли вә Мәчнун» вә бүтүн башга гардаш милли республикаларда опера эсәрләри ярадылмышдыр.

Дашыдығы әсас идея вә мәзмунуна көрә опера эсәрләри мұхтәлиф нөвләрә айрылыр: тарихи-гәһрәмәнлиг опералары (М. Глинканын «Иван Сусанин», Үзәйир һачыбәйовун «Короғлу» операсы кими), халг мусиги драмалары (М. Мусоргскинин «Борис Годунов» вә «Хованщина» опералары), гәһрәмәни-эпик опералар (М. Глинканын «Руслан вә Людмила», А. Бородинин «Князь Игорь» операсы), лирик опералар (П. Чайковскинин «Евкени Онекин», Үзәйир һачыбәйовун «Лейли вә Мәчнун»), комик опералар (Ч. Россининин «Севиля бәрбәри» операсы) вә саира.

Опера эсәрләрində мусиги сәнәтинин бир чох формаларындан истифадә әдилир. Лакин мәһз операя хас олан айры-айры формалара даһа чох мүрачигәт әдилир: ария, ариозо, каватина, ансамбллар (дуэт, терсет, квартет вә саира); речитатив, хор нөмрәләри, симфоник эпизодлар, увертүра, мүгәддимә, антракт вә иләх...

Үмумийәтлә опера эсәрләри, симфоник оркестр тәрәфиндән һәлә пәрдә ачылмаздан әввәл ифа әдилән увертүра я да интродукция (мүгәддимә) илә башланыр.

Мусигилә увертүра сөзү һазырда ики мә'нада ишләнир: 1) опера, балет вә мусигили комедия эсәрләрindən әввәл чалынан симфоник мүгәддимә вә 2) симфоник концертләрдә хүсуси бир эсәр олараг ифа әдилән концерт увертүралары.

Опера вә балет эсәрләрindən әввәл чалынан увертүралар, үмумийәтлә көрәчәйимиз тамашанын мәзмуну илә билаваситә әлагәдар олур. Бурада композитор, эсәр гәһрәмәнларынын характеристикасыны вә я әсәрин ана хәттини ифадә әдән лейтмотивләрдән истифадә эдәрәк әсәрин драматик инкишафыны симфоник оркестр дили илә нәгл әдир. Белә һалларда увертүра операнын комплекти тәрзиндә тәртиб әдилир. А. Бородинин «Князь Игорь» Р. Глиэрин «Шаһсәнәм» операсынын увертүрасы бу принцип әсасында бәстәләнмишдир.

Бә'зи опера увертүралары исә тамамилә мүстәгил мусиги материялы эсасында бәстәләнир. Белә һалларда увертүра операнын ялныз үмуми характерини ифадә эдир. Мосартын «Фигаронун тою» операсы, Ч. Россинин «Севиля бәрбери» операсы үчүн яздыглары увертүралар эсәрин тәбиәтиндә олан сәдәлик, шәнлик вә севинч дуйгуларыны тәрәннүм эдир.

Көрүлдүйү кими, опера увертүрасынын мусигиси, өз характери әтибарилә операнын мәзмуну илә сых сурәтдә алагадар олмалыдыр. Буна көрә дү мәзмуну фачиәли бир опера эсәри үчүн, шәнлик вә әйләнчә тә'сири бағышляя йүнкүл мусигили бир увертүра һеч дә мүнәсиб ола билмәз.

Биз «Короғлу» операсынын увертүрасыны денләркән, эсәрдә бөйүк гәһрәманлыг һадисәләриндән бәһс эдиләчәйини увертүраның һәлә илк сәсләриндән дуюруг. Сәһрадан бу гәһрәманлыг тә'сири бағышляя мусиги, увертүрада лирик бир парча кечир. Бу исә эсәр гәһрәману Короғлу илә онун севкилиси Никар арасындакы саф вә сәмими мәнәббәт дуйгуларыны ифадә эдир. «Короғлу» увертүрасы операнын финалында сәсләнән тәнтәнәли вә мөһтәшәм мусиги илә гуртарыр. Бурада биз, ядәлли гәсбкарларла вә ерли һөкмранларла гаршы амансыз мүбаризәдә галиб чыхан халгын сарсылмаз ирадә, бөйүк гәһрәманлыг вә әзәмәтини чох айдын һисс эдирик.

Чох вахт композиторлар опера эсәри үчүн увертүра әвәзинә кичик бир мүгәддимә язмагла кифәйтләнирләр. Белә һалларда эсас әтибарилә ялныз бир мусиги мөвзуу сәсләнир. Чайковски «Евкени Онекин» операсы үчүн бәстәләдийн мүгәддимәдә Татьянаң сурәтини көстәрән мусиги портрети чәкмәк истәмишдир. Римски-Корсаковун «Садко» операсы үчүн яздыгы мүгәддимәдә бөйүк бир дәннизин мави далғалары мусиги сәсләри васитәсилә тәсвир эдилир.

Бә'зән композитор тамашачыны эсәрин нәгл эдәчәйи әһвалатла билаваситә таныш этмәк истәйир. Белә һалларда операнын мусиги композициясыңдан асылы олараг, һеч гыса бир мүгәддимәйә дә әһтияч көрүлмүр. Мәшһур италян композитору Ч. Вердиниң «Отелло» операсы белә башланыр. Бурада нәинки увертүра, һәтта кичик бир мүгәддимә белә йохдур, пәрдә оркестрин илк сәсләри илә галхыр.

Опера эсәрләриндә көрдүйүмүз гәһрәманлар оркестрин мушайнәти илә соло шәкилдә чох вахт бөйүк бир мусиги парчасы ифа эдирләр. Бу мусиги нөмрәси о гәдәр сәлис вә тамам бир шәкилдә олур ки, ону концертләрдә вә а радиода да айрыча ифа этмәк мүмкүндүр.

Эсәр гәһрәманларынын бу охуруглары парча нә әһтияч вар, бунун әһәмийәти нәдир, буна нә дейилир?

Буна «ария» дейилир. Драм эсәрләриндә олан монодог кими, опера, эсәрләриндәки арияларда, эсәр гәһрәманлары өз әһвали-руһийәсини, һиссийәти, фикри вә хәялыны тамашачы чатдырыр. Ария, эсәр гәһрәманларынын дахили һәят дүшүнчәләрини, онларың кечирдийн изтираб вә шадлыг һиссләрини, арзу вә әмәлләрини эсәрдә инкишаф эдән һадисәләрә гаршы мүнәсибәтини, һайәчанларыны ифадә эдир. Ария, опера эсәринин үмуми инкишаф просесиндә эсәр гәһрәманларынын тутдуғу мөвгә вә вәзийәти изаһ эдир. Беләликлә, ария опера эсәринин тәркибини тәшкил эдән эсас һиссәләрдән биридир.

Өз һәчми әтибарилә кичик олан ариялар «ариятта» дейилир. Эсәр гәһрәману, өз һиссийәтинын ялныз бир чәһәтини ифадә эдәчәк олурса, о заман композитор буну «ариозо» дейилән вокал нөмрәси васитәсилә верир ки, бу да тәби ки, өз һәчми әтибарилә ариядан кичик олур.

Илк опера эсәрләриндә ария формасында язылмыш нөмрәләрә тәсадүф эдилмир. XVI—XVII әсрләрдә язылмыш опера эсәрләриндә, эсас әтибарилә ялныз «речитатив» формасыңдан истифадә эдилирди. Речитатив мусигини ади данышыға даһа чох яхынлашдырыр. Бурада вокал мусигинин мелодиясы, тамамилә охунан сөзләрин вәзининдән доғур, дүзкүн вә айдын тәләффүз мәсәләсинә хүсуси диггәт етирилир, узадылан сәсләрә йол верилир.

Речитатив өз ифадәси әтибарилә ики нөвдә олур: бә'зи операларда речитативин мелодик чәһәтинә аз диггәт верилир. Композитор эсәрин мәтниндәки вәзни нәзәрдә тутараг, чох вахт сөзләри ялныз бир нотада охутдурмагла ади данышыг интонациясыны даһа габарыг шәкилдә вермәйә чалышыр. Бу саяг речитативә «гуру речитатив» дейилир. Лакин чох операларда речитатив мелодия илә яхындан бирләшәрәк сөзләрин авазла охунмасыны тә'һийн эдир. Бу сәһрәдә рус классик композиторларынын

элдэ этдиклэри мұвэффэгийят чох бөйүкдүр. Рус композиторларынын яратдыглары мелодик речитативдэ, мусигинин эсасыны тәшкил эдэн мелодия илэ мэтнин өлчүсүндэн доған тәләффүз гайдалары (вэзн, сөзләрдәки вургу) арасында мүййән аһәнк вә тәбии бир мұвазинәт элдэ эдилмишдир.

Опера эсәрләриндэ хор нөмрөләринин дә әһәмийәти чох бөйүкдүр. Хүсусән халг сәһнәләри эсәрдә көркәмли ер тутдуғу һалларда, хор—эсарин эсас гәһрәманы маһийәтини газаныр. Бу чәһәтдән композитор Глинканын «Иван Сусанин», Мусоргскинин «Борис Годунов», Узеһир Һачыбөйөвун «Короғлу» операларыны гейд этмәк олар. Бу операларда халг әһвали-руһийәсини ифадэ эдән күтләви сәһнәләрдә хорун ролу чох бөйүкдүр.

Бир чох опера эсәрләриндэ ики, үч, дөрд вә даһа чох иштирак эдәнләрин бирликдә охудугларыны көрүрүк. Буна ансамбл дейилир. Бурада һәр бир иштиракчы өз һайәчан вә һиссийятыны ифадэ эдир. Иштирак эдәнләрин сайындан асылы олараг һәр бир белә ансамблын өз ады вар. Ики нәфәр охудугда буна—дуэт, үч нәфәр—терсет вә я трио, дөрд нәфәр—квартет, беш нәфәр—квинтет, алты нәфәр—секстет, едди нәфәр—септет, сәккиз нәфәр—октет вә илах...

Әввәлләр опера эсәрләриндә симфоник оркестрин мөвгәи индики дәрәчәдә дейилди. Оркестр, эсас этибарилә ялынз вокал нөмрөләри вә опера тамашаларындакы балет сәһнәләрини мұшайиәт этмәк вәзифәсини дашыһырды. Лакин сонралар опера эсәрләриндә симфоник оркестр мұстәғил бир әһәмийәт газанмаға бәллады. Бу чәһәтдән XVII—XVIII эсәрләрдә язылмыш опера эсәрләри увертүрасынын инструментал (йә'ни, анчаг чалғы аләтләри васигәсилә ифа олуған) мусигидә тамамилә ени жанр олан—симфониянын ярадылмасы ишиндә чох бөйүк рол ойнадығыны хүсуси олараг гейд этмәлидир.

Беләликлә композиторлар әввәлләри ялынз тәбиәт тәсвири и (көй курултусу хош сәфалы баһар мәнзәрәси, дәнниз туфаны, күләк әсмәси, яғыш яғмасы вә саирә) сонралар исә кетдикчә эсәрдә инкишаф эдән һадисәләрин психоложи чәһәтини белә опера эсәрләриндә артыг симфоник оркестр васитәсилә ифадэ эдир башга пәрдәләрә кириш үчүн хүсуси мұгәддимәләр бәстәләйир, опера-

ларда инструментал мусигинин мұхтәлиф формаларындан истифадә эдиһләр.

Мүййән бир сәһнә вәзийәтини тамашачынын нәзәринә даһа айдын вә габарыг сурәтдә чатдырмаг вә бу хүсусда тамашачынын фикриндә дәрин бир из бурахмаг мәгсәдилә, бә'зән опера эсәрләриндә драматуржи һадисәләрин инкишафы гәсдән мұвәггәти олараг даяндырылыр, сюжет хәттинин сонракы мәрһәләсинә кечмәдән әввәл, көрүлмүш һадисәдән бир нөв лирик һашийә чыхарылыр: Бу һашийә оркестрин ифа этдийи «интерметсо» дейилән симфоник парча васитәсилә динләйиңий чатдырылыр.

Узеһир Һачыбөйөвун «Лейли вә Мәчнун» операсынын биринчи пәрдәсиндә мәктаблиләр Лейли илэ Гейси (Мәчнунч) бир ердә севишән көрдүкдә онлары мәзмәмәт эдир вә Лейлини өзләри илэ апарып кедирләр. Һайәчан ичәрисиндә ялғыз бұрахылан Гейс ачы иштирак доғигәләри кечирмәкдәдир. Бурада композитор, өз эсәр гәһрәманынын дуйғуларыны, симфоник оркестрин чалдығы һәзи мусигили кичик интерметсо илэ тамашачыя чатдырыр.

Севкилиси Ашиг Гәрибдән айры дүшмүш Шаһсәнәмин һичран кәдәрләри, Р. Глиэрин «Шаһсәнәм» операсынын үчүнчү пәрдәсиндә оркестрин мұшайнәтилә скрипканын чалдығы соло («чаркаһ») илэ ифадэ эдилир. Бу да интерметсо формасыдыр.

Опера эсәрләриндә рәгс сәһнәләринин дә әһәмийәти аз дейил. Һәлә Глинканын «Иван Сусанин» операсына гәдәр Русияда ойнанылан франсыз вә италян операларында балет көркәмли ер туттурдуса да, бу тамашалардакы балет эсәрин мәзмуну илэ үзви сурәтдә әләгәдар дейилди. Айры-айры балет нөмрөләри, ялынз тамашачыны әйләндирмәк мәгсәдилә ифа эдилирди. Одур ки, бир нөмрәнин әвәзинә истәнилдийи вахт тамамилә башга бир рәгс нөмрәсинин ифа эдилмәси ади бир иш иди.

Глинка өз операларында балетдән тамамилә башга бир принцип эсасында истифадә этди. Оун операларындакы рәгс мусигиси, эсәрдә иштирак эдәнләрин әһвали-руһийәсини айдын сурәтдә характеризә эдир; одур ки, вокал мусигиси кими, рәгс мусигиси дә эсәрин мәзмуну илэ билаваситә үзви сурәтдә әләгәдар олараг сәсләнир. Глинка ярадычылығынын көзәл әһәһәләрини давам этдирән композиторлар, опера эсәринин тәркибинә дахил олан бүтүн формаларла бәрабәр, балет мусигисиндән дә

мә'налы вә әсәрин мәзмуну илә әлагәдар олмасы шәртилә истифада этмишләр.

«Короглу» операсынын Чәнлибел сәһнәсиндә, азғын дүшмәнә галиб кәлән гәһрәмән халғын үмуми шәнлиһини көстәрән бешинчи пәрдәнин сонунда ифа эдилән яллы, гәһрәмани кими һәрб рәгсләри илә һәсән хан сарайында ифа эдилән рәгсләр мусигисинин сәчһийә ә'тибарилә нә гәдәр фәргли вә әйни заманда, һәр икисинин әсәр мәзмуну илә чох сых бағлы олдуғуну тамашачы асанлыгла һисс эдир.

Опера әсәринин тәркибинә дахил олан бүтүн бу сайдығымыз чәһәтләр көстәрир ки, опера бәстәләйән композиторун сәрәнчамында чох кениш ифада имканлары вардыр. Мусиги илә драмын иттифагындан ибарәт олан опера, мусиги сәнәтинин ән айдын вә һәр кәс тәрәфиндән чох асан ашлашылан жанрыдыр.

Опера әсәрини һәр бир динләйичи она көрә асанлыгла аңлайыр ки, бурада сөzlә актйор һәрәкәти мусигинин тә'сирини гүвәтләндирдийи кими, әсәрин әсасыны тәшкил эдән мусиги дә, әйни заманда, драматуржи мәзмунун бағышладыгы тә'сири гат-гат артырыр.

Өз халгы илә әлагә сахлаян, мусиги ярадычылығыны кениш халг күтләсинин зөвгүнә мүнәсиб вә халғын бәди и тәләбләринә уйғун этмәйә чалышан композиторлар, һәмишә опера жанрына бөйүк әһәмийәт вермиш вә опера әсәрләри яратмаға чәһт этмишләр.

Академик Б. В. Асафев языр: «Опера—дөврүн бәшәри интонасияларында олан аһәнки дүзкүн әкс этдирән һәссәс бир барометрдыр. Бурада санки бир-бирилә рәгабәт эдән ики натиғлик мәктәби олан мусиги вә шеир интонасиялары бирләшәрәк көзәл бир вәһдәт тәшкил эдирләр».

Р Э Г С М У С И Г И С И

Рәгс, инсанларын һәлә чох гәдим заманларда яратдығы бир сәнәтди. Халғларын бүтүн тарих бою инкишаф эдән бәди и ярадычылығы илә сых сурәтдә бағлы олан рәгс сәнәти, инсанларын зәһмәт просеси илә билаваситә әлагәдардыр.

Әввәлләр ялныз әл чалмағ вә ибтидаи шәкилдә олан мүхтәлиф зәрб әләтләриндән истифада васитәсилә, ла-

кин сонрадан кетдикчә мусиги мүшайәтилә ифа эдилән рәгс сәнәтиндә, башға инчәсәнәтләрдә олдуғу кими, заманын ичтимаи вәзийәтинин һәзи дүюлур.

Һәр халғын инчәсәнәтиндә өзүнә мәхсус олан милли формасы, хореография* сәнәтиндә даһа әяни вә габарығ бир сурәтдә нәзәрә чарпыр. Халғлар узун илләр бою рәгс мусигисинин бир чох формаларыны яратмышлар. Һәр халғын өзүнә мәхсус мүййән рәгс мусигиси формалары вар.

Халғларын: трепак, камаринская, гопак, мятелитса, юла, крыжачок, лявони́ха, ләзкинка, гайтағы, диринки, рәнк, лекури, телло, жиге, балеро, сарабанда, сегидиля, бурре, менуэт, краковяк, полонез, куявяк, мазурка, пол'ка, павана, тарантелла, халлинг, чардаш, экоссе́з, лендлер вә нәһайәт валс кими рәгс мусигиси формаларына һәр бирисинин өзүнә мәхсус вәзини, өлчүсү, мелодик чәһәтчә милли колорити вә мусигисинин нә сүр'әтдә чалынамасы шәртини ирәли сүрән темпи вардыр.

I

Сайдығымыз бу рәгс формаларындан бә'зиләри инструментал мусигинин тәркибинә дахил оларағ, вахтилә язылан соната вә симфонияларын мүййән бир һиссәсини тәшкил этмишди. Бу чәһәтдән XVII—XVIII әсрләрдә кениш яйылмыш көһнә франсыз рәгсләриндән менуэт вә гавоту көстәрмәк олар. Мәшһур алман композитору Бетховенә гәдәр язылмыш бүтүн соната вә симфония әсәрләринин орта һиссәләриндән бириси адәтән менуэт рәгси шәклиндә бәстәләнирдн. Сонралар композитор һайдн өз симфонияларына менуэтин, сүр'әтини һисбәтән артырылмыш бир нөв ени шәклинн дахил этди ки, бу да, симфонияларда «скерсо» дейилән ити сүр'әтдә чалынан ойнағ, шух вә шән характердә олан вә бә'зән дә чошгун вә гызғын тәрздә верилән хүсуси бир һиссә илә нәтичәләнди.

* Хореография юнанча ики кәлмәнин: яллы келдирам, үмуми рәгсдә иштирак эдирам мафһумуну верән «хорео» сөзү илә «грәф» йә'ни язырам, чизки чәкирам сөзләринин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишди. Хореография сөзүн әсл мә'насыла хүсуси ишарәләр васитәсилә рәгс һәрәкәтләринин гөйд эдиб азмағ демәкдир. Һазырла хореография термини рәгс сәнәти мә'насында ишләнир.

Элчә дә Австрия, чех вә алман халг рәгсләри әса-сында XVIII әсрин икинчи ярысында мейдана кәләп валс да, аз мүддәт ичәрисиндә кениш интишар тапарат опера, балет вә оперетта әсәрләриндә сәсләнмәйә баш-лады. Сонралар кетдикчә даһа чох кениш яйылан балет формасында оркестр, пиано үчүн хүсуси оларат бәстә-ләмиш мүстәгил әсәрләр ярадылды. Бу чәһәтдән Глин-канын симфоник оркестр үчүн бәстәләдийи «валс-фан-тазия»сыны вә мәшһур поляк композитору Шопенин пиано үчүн яздыгы бир сыра валсларыны хүсуси гәйд эт-мәк лазымдыр. Чайковскийни «Соналар көлү», «Ятмыш көзәл» вә «Шелкунчик» балетләриндәки валслар, бу әсәрләрин ән парлаг вә ән көзәл сәһифәләриндән сайы-лыр. Мүхтәлиф өлкәләгин көркәмли композиторлары: Шуберт, Лист, Брамс, Вебер, Шуман вә һәмчинин «Вя-на валсы» алланан хүсуси бир услубла бәстәләнән бир чох валс әсәрләри илә мәшһур Иоһан Штраусун яралы-чылыгында валс формасынын чох бөйүк ер тутмасы, валсын һалә XIX әсрдә бейнәлхалг бир мусиги форма-сына чеврилдийини көстәрир.

Валс формасы инчә лирик һиссийәти, атәшин һавәс вә руһ йүксәклийини тәрәннүм эдән мәзmunларын парлаг вә сон дәрәчә тәсирәличи бир сурәтдә ифадә эдилмә-синдә мисилсиз бир васитәдир. Одур ки, валс өлчүсү вокал мусигисиндә чох интишар этмишдир. Чайковский, «Евкения Онекин» операсында Ленскинин өз сев-килиси Олгая бәсләдийи дәрин мәнәббат дүйгүларычы бәян эдән ариозосуну валс өлчүсүнлә бәстәләмишдир. Үзәйир Пачыбәйов «Короғлу» операсында Короғлунуң үчүшчү пәрдәдә охудуғу ариясыны валс өлчүсүндә яз-мышлыр.

Совет композиторлары мелодик чәһәтлән чох көзәл, ифадә әтибарилә чох зәккин бир чох валслар бәстәлә-мишләр. Д. Шостаковичин «Гызыл дағлар» кинофильми үчүн. Арам Хачатурянын «Маскарад» п'еси үчүн бәстә-ләдийи валслар чох кениш яйылмышлыр.

Азәрбайчан инструментал мусигисиндә валс илк әв-вәл «Гыз галасы», «Күлшән» вә «Елли көзәл» балет әсәрләриндә мейдана кәлиш, даһа сонра композитор-ларымызлан Фикрәт Әмиров, Әшрәф Абасов, Ниязи, Закир Бағыров вә башгалары да симфоник оркестр үчүн валс язмышлар.

Хореография сәнәти сәһәсиндә Азәрбайчан халгы да бөйүк вә орижинал бир ярадычылыға маликдир.

Бу ярадычылыг Азәрбайчан халгынын әсрләр бою өз азадлыгы уғрунда апардыгы мүбаризә шәраити ичәри-синдә доғмуш вә инкишаф этмишдир. Бир тәрәфдән узун илләр һөкмранлыг сүрән феодаллыг дөврүнүн яратды-гы ағыр шәраит, о бири тәрәфдән ислам дининин инчә-сәнәт гаршысында чәкдийи гара чәпәрләрә бахмайраг, Азәрбайчан халгы, инчәсәнәтин бүтүн сәһәләриндә олдуғу кими, хореография сәнәти сәһәсиндә дә өз бөйүк ярадычылыг истәдадыны парлаг сурәтдә нү-майиш этдирә билмишдир. Бу чәһәтдән һалә орта әсрләрдә һөкмдарлар сарайларында дүзәлән зня-фәт мәчлисләриндәки рәгсләрә халг шәнликләриндә ифа эдилән рәгсләр арасындакы фәрг чох сәчийә-видир. Күбарлар вә задәканлар мәчлисләриндә рәгс эдән мүтрүб вә рәгсәселәрин оюнундан мәгсәд һөкмдарлары, ә'янлары вә гонағлары әйләндирмәк идч. Одур ки, бу рәгсләрдәки һәрәкәт чох заман эротик, нәш'ә ояндырычы вә кефверичи иди.

Азәрбайчан кәндләриндә ифа эдилән халг рәгсләри исә, халгын зәһмәт вә әмәк фәалийәти илә әлағәдар ол-дугунлан тамамилә башга бир мәзmun ифадә эдир. Бура-да чох интишар эдән «яллы» формасы, бүтүн бир әлин, бир обанын коллектив сурәтдә өз севинч дуйғуларыны, бачарыг вә истәдадыны тәмсил эдән әзәмәтли бир ярады-чылыгын парлаг тәзаһүрүдүр. Бу сәбәбдән яллы рәгслә-риндәки вәзнин бизә мә'лум йүрүнү маршларындакы өл-чүйә яхын олмасы да чох характерикдир. Яллы чалыныр-кән биз. йөрүнү маршларында олдуғу кими «бир-ики, бир-ики» сая билирик. Яллынын мусиги образы да: чалыш-ганлыг вә ирадә, мүбаризә вә гәлбә руһуну ифадә эдән гәһрәмәнлыг сифәтләри илә әлағәдардыр.

Яллы мусигисинин формасы вә өлчүсү әсасында ин-кишаф эләрәк мейдана кәләп Азәрбайчан рәгсләриндән бириси дә «Гәһрәмәни» вә «Пәһливан» оюн һавалары-дыр. Бунлар динләйинчидә мүбаризә вә вүруш тәсирә оядыр. Бу оюн һавасы пәһливанларын күләшмәдән әв-вәл мейдан кәздирдикләри вахт, я да ат чапмағда ярыша чыхан икидләрин чыдыр дүзүндә нүмайиш этдирдиклә-

ри чалдлик, зиреклик вэ мѳнарѳти нѳзѳрѳ чарпдырмаг, алгышламаг үчүн чалынмышдыр.

Азѳрбайчан рѳгс мусигиси ѳлчүлѳриндѳн ѳн чох интишар ѳдѳни, сазѳндѳлѳр арасында «үч бадам, бир гоз» дейилѳн вѳзн ѳсасында ѳлан диринкилѳрдир. Диринки вѳзнлѳри яллыда кѳрдүйүмүз вѳзндѳн даѳа мүрѳкѳбдир. Лакин истѳр яллы, истѳрѳс дѳ диринки вѳзни **тѳгилѳш-дирилдикдѳ** бунларын хѳр икисинин ѳсас ѳтибарилѳ ики вурғудан ибарѳт олдуғуну кѳрүрүк. Бунунла бѳрабѳр, бурада биз, айдын ѳшитдийимиз ики вурғу арасында даѳа башга зѳрблѳрин дѳ олдуғуну хисс ѳдирик. Буна бах-маяраг, ѳйни вѳзндѳ чалынган оюн хаваларынын тѳ-сири вѳ характери бир-биринѳ бѳнзѳмир. Бу да ондан ирѳли кѳлир ки, бурада вѳзн ѳзлүйүндѳ дѳйишилмѳз вѳ сабит бир халда галдығына бахмаяраг, мусигинин нѳ сүр'ѳтдѳ чалынмасы да оюн хавасына мүййѳн бир характер вермиш олур.

Мѳсѳлѳн: «мирзѳйи» хавасында бу вѳзн ағыр вѳ арамла вурулур. Бу исѳ «мирзѳйи» хавасына мүййѳн бир вү-гар, бир тѳмкин характери верир. Халбуки «рак» оюн хавасында вѳзн ѳслиндѳ «мирзѳйи» хавасында олдуғу кими галырса да, бурада чалғы сүр'ѳтинин артмасы вѳ мелодиянын хисбѳтѳн даѳа ойнаг, даѳа шүх тѳртиб ѳдил-мѳси үзүндѳн «рак» оюн хавасынын санки башга бир вѳзндѳ олдуғуну андырыр. ѳслиндѳ исѳ бу хѳч дѳ белѳ дейил—хѳр ики рѳгсин вѳзни ѳйнидир.

Чох вахт бир ѳлчүдѳ ѳлан, ѳйни сүр'ѳтлѳ вурүлан вѳ бир вѳзн ѳсасында дүзѳлмиш ики оюн хавасы, рѳгс ѳдѳн адамдан башга-башга хѳрѳкѳтлѳрдѳн истифадѳ ѳт-мѳсини тѳлѳб ѳдир.

Бурада мѳсѳлѳ, йѳгин ки, оюн хавасынын характеринда асылдыр. Халбуки, юхарыла гейд ѳтдийимиз менуѳт вѳ я валс мусигисиндѳ вѳзийѳт белѳ дейил: ѳкѳр ардычыл олараг ики вѳ я үч мүхтѳлиф валсын сүр'ѳти ѳйни исѳ, рѳгс ѳдѳн үчүн бу валслардан хансы бирисинин чалындығы хѳч фѳрг ѳтмѳз (бурада, шүбхѳсиз ки, валсын анчаг мүййѳн бир нѳвү нѳзѳрдѳ тутулур. Йохса валсын айры-айры нѳвлѳри ѳлан валс-мазурка, валс-бастон вѳ я мүййѳн бир мѳзмүн ѳсасында бѳстѳлѳнмиш валслар, тамамилѳ башга махнийѳт дашы-лыглары үчүн, ади валсдан фѳрглѳнирлѳр).

Азѳрбайчан оюн хаваларында вѳзн вѳ сүр'ѳтлѳ бѳрабѳр.

мусигинин башга характерик чѳѳѳтлѳринин вѳ биринчи нѳвбѳдѳ мелодик материяалын бѳйүк ѳнѳмийѳти вардыр. Мусигидѳ мелодиянын юхары вѳ ашағыя доғру ѳлан хѳрѳкѳт чизкиси илѳ рѳгс хѳрѳкѳтлѳри чизкиси арасында мүййѳн бир мүнасибѳтин ѳлмасы шѳртдир. Бу тѳнасүб позуларса, рѳгс сүн'и бир шѳкил алмыш ѳлар. Одур ки, белѳ халларда дейирлѳр:

— Бу хава мѳним сүмүйүмѳ дүшмүр!

Бу о демѳкдир ки, ойнамаг истѳйѳн шѳхсин зѳнниндѳ хавырладығы хѳрѳкѳтлѳрин тѳркиби илѳ мусиги сѳслѳринин тѳркиби бир-биринѳ мүвафиг кѳлмир. Мѳсѳлѳн, «тѳрѳкѳмѳ» оюн хавасы илѳ «ѳнзѳли» оюн хавасыны мүгайисѳ ѳтсѳк, бурада хѳр ики хаванын вѳзинини ѳйни вѳ чалынмаг сүр'ѳтинин дѳ тѳхминѳн бѳрабѳр олдуғуну кѳрѳрик. Хѳр ики оюн хавасы чалыныркѳн дѳфчи вѳ я нағарачы ѳйни вѳзндѳ, ѳйни ѳлчүдѳ вурур. Лакин бу ики оюн хавасынын мелодик хаттинин тамамилѳ башга-башга характердѳ ѳлмасы, динлѳйичидѳ ѳлѳ тѳ'сир оядыр ки, куя бу ики рѳгсин вѳзни дѳ башга-башгадыр. Халбуки; дедийимиз кими, ѳслиндѳ хѳр ики хаванын вѳзни дѳ, ѳлчүсү дѳ бѳрабѳрдир.

Азѳрбайчан халг рѳгслѳри мусигисинин вѳзни чох мүрѳкѳбдир. Бир чох оюн хаваларында ики хиссѳли вѳзнлѳрлѳ үч хиссѳли вѳзнлѳр бир-бирини ардычыл сурѳтдѳ ѳвѳз ѳдир вѳ хѳтта айры-айры халларда ѳйни заманда бир вахтда ифа ѳдилир. Бу сон дѳрѳчѳ марағлы вѳ дүня рѳгс мусигиси ѳдѳбийѳтында чох надир ѳлан хал, Азѳрбайчан халг рѳгс мусигисинѳ хүсуси бир орижиналлыг верир. «Кѳчи мѳлѳмѳси» кими халг оюн хавасында бу чѳѳѳт чох айдын нѳзѳрѳ чарпыр.

Азѳрбайчан оюн хаваларына верилѳн адлар нѳ гѳдѳр шѳрти вѳ тѳсѳдуфи кѳрүнсѳлѳр дѳ, бир чох оюн хаваларынын мүййѳн бир ичтимаи хадисѳни гейд ѳтмѳк, тѳбиѳт кѳзѳллийини тѳ'рифлѳмѳк («бѳнѳвшѳ», «нейлуфѳр» кими), я да халг арасында чоғрафи ѳнѳмийѳти ѳлан бир ери нѳзѳр чарпдырмаг кими мѳсѳлѳлѳрлѳ ѳлагѳдар олараг мейдана кѳлдийи шүбхѳсиздир. Мѳсѳлѳн, вахтилѳ Зағѳғазия дѳмир йолунун чѳкилиши, халгы ат-араба илѳ узаг йол кѳтмѳк ѳзийѳтиндѳн гуртармагла бѳрабѳр, ѳлкѳнин игтисади хѳятында ирѳлийѳ доғру бѳйүк бир аддым вѳ бунун үчүн дѳ мүййѳн бир ичтимаи хадисѳ махнийѳтини алмышды. О заман Зағѳғазия дѳмир йолу

хэтгинд олан стансиялары чохуна «вагзал» дейрдиляр. Белә ки, Ағдашдан Ләкийә, Көйчайдан Ушара, я Шушадан Евлаха кедәнләр: «вагзала кедирәм» дейә бу мүхтәлиф стансиялары бир адла адландырырдылар. Бу дөврдә Азербайчан инчәсәнәт усталарынын ени яратмыш олдуглары ән кәзәл оюн һаваларындан биринә «вагзалы» ады вермәләри, халг һяятында бөйүк бир ичтиман әһәмийәти олан дәмир йолуну бунунла гейд әтмәк истәдикләрини кәстәрир.

Башга бир мисал: Ағдам районунда Гәрвәнд дөйилән гәсәбә илә Ағдам арасында бөйүк бир дәрә вар. Бу дәрәйә «Узундәрә» дейирләр. Бу ер, арандан яйлага кечән тәрәкәмәләрин дүшәркә ери олмушдур. Көч бурада алачыг гуруб истираһәт әтмишдир. Әтраф кәндлиләр бурая кәлиб таныш кәчәриләрлә әлагә яратмыш, чалыб-чағырмышлар. Бу мүнәсибәтлә Азербайчан оюн һаваларындан бирисинә «узундәрә» ады верилмишдир.

Шәһәр вә кәндләрә долашыб айы вә я меймун ойнаданлар, өз «актйорларынын» элине бир ағач вериб бунларә чобаны тәмсил әдәрәк сүрү отартдыыр, каһ ағачы белиндә тутуб санки одун шәләси дашыйыр, каһ да маяллаг ашдырырдылар. Бүтүн бу тамаша айы вә я меймун ойнаданын:

Ай ери, чобаң ери,
Дағлары долан ери.
Ай шәләкүм-мәлләкүм...

сөзләринин мүйәйән бир мелодия әсасында охунушу илә мүйәйәнәт әдилирди. Сонралар бу мелодия чалгычылар тәрәфиндән даһа да инкишаф әтдириләрәк нәһайәт бизә мә'лум «шалако» оюн һавасына чеврилмишдир.

Бүтүн бу мисаллардан көрүндүйү кими, һәр оюн һавасынын өз тарихи вар. Лакин биз һәләлик бүтүн оюн һаваларынын нә вахт вә нә мүнәсибәтлә ярандығыны билмирик. Буну мүйәйән әтмәк этнографларымызын тәхирә салынмаз вәзифәләриндән биридик.

БАЛЕТ МУСИГИСИ

Балет, мусиги илә хореографиянын бирликдә нүмайиши әсасында верилән театр тамашасыдыр. Бурада иштирак әдәнләр өз фикирләрини, һиссийәтинын вә үмумий-

йәтлә, әсәрин мәзмунуну мусигинин мүйәйәнәти илә рәгс, пантомима, йә'ни сөзсүз, ялынз бәдән һәрәкәти васитәсилә ифадә әдирләр.

Гәрби Авропа балетинин әсасыны тәшкил әдән заһири дәбдәбә вә тәмтәрагла тәртиб әдилән мәзмунсуз оюнлар йығынындан ибарәт тамашалар мугабилиндә, рус балет сәнәтиндә мусиги ифадәсилә рәгс сәнәти арасында ярадылан кәзәл бир вәһдәтин тәшкил әтдийи мүйәйән бир фикир вә мәзмунун варлығына һәмишә бөйүк әһәмийәт верилмишдир.

Рус балетиндә хореографик сәнәтин бүтүн ифадә васитәләрилә мусиги, кейим, бәдни сәһнә тәртибаты (декорасиялар, ишыг вә сәирә) арасында үзви бир рәбитәнин олмасы һәмишә ән вачиб шәртләрдән сайылмышдыр.

Балети «хореографик драма» сөвийәсинә чатдырмаг идеясына зидд олан Гәрби Авропа кралларынын сарайларында верилән балетдә, әсл театр тамашасына хас олан әсас чәһәтләрдән истифадә әдилмәсинә һеч бир диггәт верилмирди. Одур ки, бу балетин мүүллифләри дә әсәрин зәккин бир мәзмун үзәриндә гурулмасына чалышмырдылар. Һалбуки рус балети һалә XVIII әсрдә, реал һадисәләрдән көтүрүлмүш мүйәйән бир драматик мәзмуна малик олан вә сәһнәдә чанлы инсан әһтирасларыны кәстәрән театр тамашасы иди. Белә бир ярадычылыг принсипи үзәриндә гурулан рус балети һалә XIX әсрдән әввәл Шекспирин «Ромео вә Чүл'етта» фачиәси мөвзуунда балет тамашасы тәшкил әтмәйә мүүвәффәг олмушду. Бу тамашанын гурулушуну заманынын ән көркәмли балетмейстери Иван Волберх вермишди.

Русияны истила әтмәк хүлясы илә мұһарибәйә киришән Франса императору Наполеонун гәсбкар ордусу әлейһинә галхмыш рус халгынын вәтәнпәрвәр руһуну, сарсылмаз ирадәсини вә шанлы рус ордусунун гәһрәманлығыны тәрәннүм әдән «Вәтән мәнәббәти» адлы балет тамашасы да XIX әср рус классик балетинин кәзәл нүмүнәләриндән бири иди.

XIX әсрин биринчи ярысында рус балети мәшһур балетмейстер Дидлонун парлаг ярадычылыг фәалийәти сайәсиндә чох бөйүк мүүвәффәгийәтләр әлдә әтмишди. Даһи рус шаири Александр Сергеевич Пушкин Дидлонун дүзәлтдийи балет тамашаларыны чох бәйәнлиди. О бу

хүсүсүдә белә язырды: «Дидлонун балет тамашалары дәрин бәшәри дуйгулары парлаг сурәтдә ифадә эдир».

Пушкин, зәманәсинин ән исте'дадлы, мәһарәтли балет актрисасы олан Истоминанын адыны «Евкени Онекин» романында хүсүси олараг гейд эдир.

Балет сәнәтиндәки йүксәк бәдии чәһәтләрә вә реализм принципләринә чох бөйүк әһәмийәт верән Пушкинин, рус балети һаггында бир чох тәрифли сөзләри һеч тәсәдүфи дейилдир; чүнки, мөгсәди тамашачыны ялныз әйләндирмәкдән ибарәт олан Гәрби Афропа балетинин әксинә олараг рус балети, йүксәк сәнәт, һәгиги эстетик мә'на дашымаг сәвийәсинә йүксәлмишди.

О заманын мәшһур балетмейстери Гулшковски Пушкинин мүхтәлиф әдәби әсәрләри мөвзуунда балет тамашалары дүзәлтмишдир. О, 1812-чи илдә «Руслан вә Людмила», 1831-чи илдә «Гара шал» балетләрини тамашая һазырламышды.

Балет тамашаларынын мүййән бир мәзмун әсасында гурулараг инсан әһвали-руһийәсини тәрәннүм этмәси вә бунунла да реализм методуна яхылашмасы; тәбиндир ки, рус чаризмини разы сала билмәздди. Одур ки, император театрларынын мүдирийәти кетдикчә балети Гәрби Авропа балет-тамашалары шәклиндә һәятдан узаглашдырмага, балет-тамашаларынын анчаг әфсанәви мөвзулар әсасында ярадылмасына, чанлы инсанлар әвәзиндә сәһнәдә анчаг пәриләри, мәләкләри тәмсил эдән уйдурма сурәтләрин көстәрилмәсинә вә бунунла бәрабәр, сарай дөбдәбәләринин нүмайиш этдирилмәси йолуна чевирмәйә чалышырды.

Белә бир шәраитдә дүзәлән балет тамашаларынын мусиги чәһәтинә дә чох аз әһәмийәт верилдди. Одур ки, заманын көркәмли композиторлары балет әсәрләри язмагы өзләринә эйб санырдылар. Бундан истифадә эдән мусиги пешәкарлары «дәрәңи хәлвәт көрүб байлик эдирдиләр». Иш о дәрәчәйә чатмышды ки, бу пешәкарлар бир нечә марш, бир нечә вальс вә балет тамашасына ләзым ола билән даһа бир чох башга мусиги нөмрәләрини әввәлчәдән языб һазырлайыр, сонра сифариш эдилән һәр бир ени балетин мәзмунуну гәт'ийән нәзәрә алмадан, һазыр мусиги парчаларыны бир-биринә чалашдырарат балет әсәри дүзәлдирдиләр.

XIX әсрин 60-чы илләриндән башлаяраг рус балети бөйүк бөһран кечирмәкдә иди. Балет әсәрләри чох зәиф иди, тамашачылар балетә кәлмирди. Тамашая гоюлан һәр ени әсәр, ики-үч дөфә ойнанылдыгдан сонра, репертуардан чыхарылырды. Вәзийәтин бу гәдәр дөзүлмәз вә кәркин олмасы, балет сәнәтиндә гәт'и бир дөнүш ярадылмасыны вә бөйүк бир ислаһат апарылмасыны тәләб эдирди. Белә бир шәраитдә балет сәнәти анчаг бөйүк исте'дада малик бир сәнәткәрын парлаг ярадычылығы сайәсиндә йүксәлә биләрди.

Бу дөврдә рус балет сәнәтиндә там бир дөнүш ярадан вә рус балетини чаһаншүмул бир зирвәйә йүксәлдән композитор Пйотр Ил'ич Чайковски олду. Онун яздыгы «Соналар көлү», «Ятмыш көзәл» вә нәһайәт «Шелкушчик» балет әсәрләри, дүня балет сәнәтинин ән мүкәммәл, мисилсиз, дәйәрли вә парлаг нүмунәләриндән сайылыр. Чайковскинин бу өлмәз классик әсәрләри, балетин ярадычылыг истигамәтини дәйишдирди, ону йүксәк сәнәт абидәсинә галдырды, балети дәрин бәшәри дуйгулары ифадә эдән бәдии сәнәт сәвийәсинә чатдырды.

Чайковскинин балет ярадычылығы принципини давам этдирән көркәмли рус композитору Александр Глазуновун «Раймонда», «Илин фәсилләри» кими балет әсәрләри дә рус классик балетинин көзәл нүмунәләриндән сайылыр.

Лакин чар Русиясынын император театрларында башчылыг эдәнләр, Чайковски вә Глазуновун бу көзәл әсәрләрини сәһнәдә тәһриф этдирир, бунларын тәһнә гурулушунда әсәрин әсл идеясына зидд вә ябанчы олан сахта бир истигамәт вермәйә чалышырдылар.

Ингилабдан әввәл рус балет сәнәтиндә модернизм вә формализм чәрәяны һакимлик этмәкдә иди. Өлкүн бир вәзийәтә дүшән, кәскин ярадычылыг бөһраны кечирән балет чүрүк вә мә'насыз оюнбазлыгдан ибарәт иди.

Бөйүк Октябрь сосялиет ингилабындан сонра әдәбийәт вә инчәсәнәтин бүтүн сәһәләри кими балет сәнәти дә ени һәят тапды, саглам ярадычылыг йолуна дүшдү, күнү-күндән чичәкләниб инкишаф этмәйә башлады. Чайковски вә Глазунов кими көркәмли композиторларын балет әсәрләри, мәһз Октябрь ингилабындан сонра совет театрлары сәһнәсиндә йүксәк бәдии бир сәвийәдә сәсләнә билди.

Совет Иттифагында балет сәнәтинин йүксәлиши, сосялист мэдәнийәтинин үмуми йүксәлиши, бүтүн совет инчәсәнәтинин идея вә бәдиң чәһәтчә тәрәгги вә инкишафы илә әләгәдардыр. Совет балети, рус классик мусигиси вә балетинин реализм принципләринә вә Совет Иттифагы халqlарынын милли рәгс сәнәтиндәки зәнкин вә дэйәрли нүмунәләрә әсасланараг инкишаф этмәкдәдир.

Совет балетинин инкишафында гочаман совет композитору Р. М. Глиәрин «Гырмызы лалә» балети бөйүк рол ойнамышдыр. Шанлы Октябрь ингилабынын парлаг гәләбәсиндән дирчәлән вә ени һәят гурмаға чан атан гәһрәман Чин халгынын, өз истигләлийәти вә азадлыгы йолунда Америка вә инкилис империалистләри әлейһинә апардыгы сарсылмаз мүбаризәсини вә совет халгы илә Чин халгы арасындакы бөйүк достлуғу тәрәннүм эдән «Гырмызы лалә» балети, 1927-чи илдән бәри совет опера вә балет театрларынын репертуарында шәрәфли ер тутур.

Совет балети, буржуа модернист-формализм чәрәяялары әлейһинә мүбаризә шәрәитиндә ирәлиләмишдир. Балетдә формализм чәһәтләринин һәр һансы бир тәзәһүрү совет халгынын, коммунист партиясынын шиддәтли вә кәскин тәнгид атәши алтына алынмышдыр. Бу хусусда композитор Д. Шостаковичин «Ишыгы чай» адлы балети һаггында 1936-чы ил феврал айынын 6-да «Правда» гәзетинин дәрч этдийи «Балет сахтакарлығы» сәрләвһәли мәгаләсинин бөйүк тарихи әһәмийәтини гәйд этмәк лазымдыр. һаман мәгаләдә балет сәнәтиндә халга зидд, формалист тәһрифләр кәскин тәнгид эдилмиш вә совет балетинин әсл инкишаф йолу мүәййән эдилмишди.

Өз мусиги ярадычылығында бу тарихи мәгаләнин көстәрдийи йолла кедән совет композиторлары рус классик композиторларынын көзәл ярадычылыг ән'әнәләринә йийәләнмәклә, милли республикалар инчәсәнәтиндә тамамилә ени жанр олан балет сәнәтинин тәмәлини гоймаға мүвәффәг олдылар.

Тәхминән эйни дөврдә Күрчүстанда композитор Андрей Баланчивадзинин «Дағлар үрәйи», Азәрбайчанда Әфрасияб Бәдәлбәйлинин «Гыз галасы», Эрмәнистанда Арам Хачатурянын «Сәадәт» балети, Белорусияда М. Е. Крошнерин «Бүлбүл» балети, Украйнада К. Ф. Дан-

кевичин «Лилея», Тачикистанда А. С. Ленскинин «Дугүл («Ики чичәк») балети ярадылды.

Беләликлә, Октябрь ингилабындан әввәл инчәсәнәтия балет жанрындан тамамилә мәһрүм олан халqlар, коммунист партиясы вә Совет һөкүмәтинин яратдығлары көзәл ярадычылыг шәрәити сайәсиндә балет сәнәтинә дә малик олдылар.

Букүнкү шән вә парлаг һәятымызы тәрәннүм эдән, зәһмәт чәһәсиндә харигәләр ярадан вәтәнпәрвәр совет адамларынын сурәтләрини сәһнәдә чанландыра билән балет әсәрләри яратмаг,—совет композиторларынын ән шәрәфли бир вәзифәси олды.

Бу чәһәтдән Азәрбайчан совет композитору Солтан һачыбәйовун бәстәләдийи «Күлшән» балетини хусуси олараг гәйд этмәлидир. Бу әсәрдә, республикамызын халг тәсәррүфатында бөйүк әһәмийәти олан Минкәчевир су-электрик стансиясы иншаатында чалышан фәһләләрлә республикамызын памбыг тарлаларында әмәк гәһрәманлығы көстәрән колхозчуларымыз арасында бағланан сосялизм ярышы вә бу ярышын нәтижәсиндә әлдә эдилән бөйүк истәһсалат мүвәффәгийәтләриндән бәһс эдилир.

Тамашачыларымызын гызғын мәһәббәтилә гаршыланан «Едди көзәл» балетиндә истә'дадлы композитор Гара Гараев, бөйүк Азәрбайчан шаири Низаминин ярадыгы парлаг образлары, инсанпәрвәрлик идеяларыны мүасир мусиги дилинин зәнкинлийи вә йүксәк композиторлуғ техникасынын кениш ифадә имканларындан ба-чарыгла истифадә йолу илә тәчәссүм этдирир. Совет мусиги мэдәнийәтинин ени бир гәләбәси кими гаршыланан «Едди көзәл» балетинин мусигиси, симфонизм әзәмәтинин яратдыгы вүс'әтә малик вә әмоснонал чәһәтчә долғун мәзмунлу бөйүк бир илһам мәнсулулду.

Гара Гараев бу әсәриндә классик балетин вә хусусилә рус классик балет мусигисинин ән көзәл вә парлаг ән'әнәләриндән мәһарәтлә истифадә эдир. Кәркин драматуржи вәзиййәти вә әсәр гәһрәманларынын мүрәккәб психоложи һалларыны мусиги дили илә айдын сурәтдә характеризә эдән Гара Гараев, «Едди көзәл» балетиндә мәркәзи ер тутан бөйүк халг күтләсинин ениләмәз ирадәсини вә сарсылмаз күчүнү реал чизкиләрдә тәсвир эдир.

Үмүмийэтлө, балет эсэрлэриндэки рэгс мусигиси, классик рэгслэрэ вэ характерик рэгслэрэ мәнсуб олмасы э'тибарилэ ики нөвэ айрылыр. Бундан эләвэ пантомима, йэ'ни сәһнэ везиййәтинин эл һәрәкәтләри (жест), үз эзәләринин һәрәкәти вэ көз гашла ишарә (мимика) васитәсилә ифадәси үчүн язылан симфоник эпизодларын да балет мусигисинин тәркибиндә бөйүк әһәмийәти вардыр. Бунлар операда көрдүйүмүз речитатив везифәсини дашыйрлар.

Рэгс мусигисиндә ритмин, вәзнин, өлчүнүн вэ зәрбин сон дәрәчә айдын вэ габарыг олмасы әсас шәртләрдән биридир. Пантомима мусигиси исә нисбәтән сәрбәст бәстәләнир.

Классик рэгсләрэ мәнсуб мусиги парчалары мүййән формалар әсасында тәртиб эдилир. Бу формалар эсәрин мәзмунундан асылы олараг тә'йин эдилир. Мәсәлән: эсәр гәһрәманы өз һиссийятыны севкилисинә бәян этдикдә, адәтән аста темпа чалынан лирик характерли мусиги язылыр. Буна «адажио» дейлир. Беләликлә, балетдәки адажио, операда бизә мә'лум олан дуэти әвәз эдир. Әкәр бу дуэт сәмиййәт вә интимлик чәрчивәсиндә галмайыб кәркин драматик мәзмун дашыраг башга иштирак эдәнләрин гаршысында мүййән бир рэгс ярышы шәклиндә ифа эдилирсә, о заман белә дуэтә «па-дә-дә» («pas de deux») ады верилир. Бу заман дуэтин, форма э'тибарилә һәчми даһа да бөйүмүш олур: 1) кириш, 2) адажио, 3) оғланын соло шәклиндә ифа этдийи вариасия, 4) гызын соло шәклиндә ифа этдийи вариасия вә нәһайәт, 5) бүтүн нөмрәни тамамлаян вә она бир нөв екун вуран һиссә—кода.

Чайковскинин «Соналар көлү» балетинин икинчи пәрдәсиндә чадукәр Ротбардын тилсими нәтичәсиндә гу гушуна чеврилән көзәл гыз Одиллия илә шәһзадә Зигфридин биркә ифа этдикләри рэгс адажиодур. Бунларын үчүнчү пәрәдәдә ифа этдикләри бөйүк мусиги нөмрәси исә па-дә-дә-дүр.

Эсәрин мәзмунундан асылы олараг, бә'зән адажионун һәчми кенишләнәр вә рәсгдә иштирак эдәнләрин сайы артыг ола биләр. Белә кениш мигяслы вә мүййән драматик мәзмунлу адажиолара балетдә «па-д-аксион» ады верилир. Чайковскинин «Ятмыш көзәл» балетинин

биринчи пәрәсиндә һәдд-бүлүгә чатмыш көзәл гыз Аврора вә онунла әвләнмәк арзусунда олан дөрд адахлынын адажиосу; «Едди көзәл» балетинин үчүнчү пәрәсиндә Аишә, Бәһрам, Мәнзәр, Вәзир вә ә'янларын рэгси. «Гыз галасы» балетинин икинчи пәрәсиндә Күлянаг, Чәһанкирхан, Полад вә Күлянағын йолдашларынын адажиосу мусиги формасы э'тибарилә па-д-аксион адаланыр.

Операда билдийимиз «трио» вә я «терсет»и балет эсәрләриндә әвәз эдән үч нәфәрин биркә ойнамаларына «па-де-труа» дейлир. Бу формада олан рәсгләрдә, адәтән үч нәфәрин биркә оюнундан сонра, па-дә-дә-дә олдуғу кими, һәр кәс өзлүйүндә хүсуси соло (вариасия) ифа эдир ки, нәһайәт, енә дә үч нәфәр бирликдә (бу дә-фә ити сүр'әтлә чалынан мусиги мүййәти илә) ойнамагла нөмрәни тамамлайырлар. Чайковскинин «Соналар көлү» балетинин биринчи пәрәсиндә ифа эдилән па-де-труа, классик балет эсәрләриндә бу форманын ән парлаг бир нүмүнәси сайылыр.

Көрүндүйү кими, үмүмийәтлә опера эсәрләриндәки айры-айры формада олан нөмрәләр кими балет эсәрләриндә дә мүхтәлиф шәкилдә нөмрәләр олур. Лакин өзлүйүндә мүстәгил олан бүтүн бу мусиги парчалары арасында мүййән бир рабигәнин варлығы вә бунунла да бүтүн нөмрәләрин бир ана хәттинә әсасланмасы ләзимдыр. Буну исә эсәрдә симфонизм, йә'ни мусигидә фикирләр үмүмиләшдирилмәси вә драматик кәркиндийин мусиги дили илә инкишафы принципи тә'мин эдир.

КАМЕРА МУСИГИСИ

«Камера» италиян дилиндә отаг демәкдир. Бундан алашылдығы кими камера мусигиси, әслиндә кичик биләнарда ифа эдилмәк үчүн ярадылан вокал вә инструментал эсәрләрдән ибарәт олур. Бунунла әләгәдар олараг камера мусигиси, кичик бир һей'әтдән ибарәт олан ансамбллар үчүн язылыр. Камера мусигисинин мәзмуну, опера вә симфоник эсәрләрә нисбәтән фикир э'тибарилә даһа йығчам олур. Бурада эсәрләрин язысында деталлашдырма чәһәтинә хүсуси диғгәт этирилир.

Камера мусигисинин формалары олдуғу мүхтәлифдир. Бурада ики, үч вә я дөрд нәфәрин биркә охумағы

я да чалмагы үчүн язылан дуэт, терсет, квартетлөрө, пиано мушайизети илө соло охунан романслара, мүхтәлиф тәркибдә олан чалгы алатлери ансамблларына вә биринчи нөвбәдә симли квартет үчүн язылмыш әсәрләрә тәсадүф эдилир.

Камера мусигисиндән ибарәт концертләр камера концерти адланыр. Камера жанрында ән чох интишар эдән сонаталар, өз формасы әтибарилә үмумийәтлә мусиги сәнәтиндә чох бөйүк әһәмийәтә маликдирләр.

СОНАТА

Соната, мүййән идея вә мәзмун әсасында бәстәләнән мүрәккәб инструментал мусиги әсәридир. Соната бир мусиги алати вә яхуд, ики-үч мусиги алати үчүн дә языла биләр. Сонаталарда мүхтәлиф характердә олан мусиги образлары бир-биринә гаршы гоюлур вә бунларын арасындакы контраст чәһәтләрдән доған фикирләр мүбаризәси даһа да кениш инкишаф әтдирилир. Бу нөгтейи-нәзәрдән сонаталарын әсас әтибарилә биринчи һиссәси даһа әһәмийәтли вә даһа сәчиййәвидир. Чох вахт ити сүрәтдә язылан биринчи һиссә—соната формасы* әсасында бәстәләнир.

Соната формасы әсас әтибарилә инструментал мусигидә даһа чох интишар әтмиш формалардан биридир. Соната формасы һәлә XVIII әсрдә композитор Һайдн вә Мосартын ярадычылыгында әкс әдилмәйә башламышдыр. Соната формасы өз аһәнки, характери, маһийәти вә гурулушу әтибарилә бир-биринә тамамилә мүгабил дурән, бир-бириндән чох фәргләнән ики мусиги темасы я да ки мүхтәлиф груп әтрафында бирләшән бир нечә тема әсасында тәртиб эдилир. Биринчи тема әзәмәтли исә, икинчи тема, әксинә, мүлайим вә лирик характердә олур.

* Әввәлләрдә ялынз ити сүрәтдә язылдыгына көрә буна һәм дә соната аллегросу дейлир (аллегро—мусигидә сүрәтли демәкдир). Лакин соната аллегросу ады мүййән дәрәчәдә шәртидир. Чүнки бу формада язылан әсәрләрин һеч дә һамасы ити сүрәтдә олмуз. Симфония вә сонаталарын яваш темпдә кәдән һиссәләри дә соната аллегросу формасында бәстәләнә биләр.

Соната формасында бәстәләнән әсәрләр, үч әсас бөләнән үзви сурәтдә бирләшмәси йолу илә әлдә эдилән фикир вәһдәтини ифадә эдир.

Биринчи бөлмәйә «экспозисия» (йә'ни шәрһ, ифадә) дейлир*.

Бурада әсәрин һәр ики темасы мүййән бир рабитә мусигиси васитәсилә бирләшдириләрәк ардычыл сурәтдә чалыныр. Адәтән икинчи темадан сонра чалынән тамамайычы мусиги илә баша чатдырылан экспозисиядан сонра соната формасынын икинчи бөлмәси—инкишаф һиссәси башланыр.

Экспозисияда шәрһ әдилмиш һәр ики тема, я да лазым кәләрсә, бу темаларын айры-айры парчалары, мүхтәлиф дәйишмәләрә мә'руз бурахылараг чох кениш бир тәрздә инкишаф әтдирилир. Экспозисияда чалынмыш темалар арасындакы контраст, соната формасынын мәһз инкишаф бөлмәсиндә даһа габарыг бир шәкилдә ашкара чыхарылыр. Өз характери әтибарилә бир-биринә гаршы тәзад маһийәтиндә олан һәр ики тема арасында санки мүбаризә башланыр. Бунун үчүн бурада мүхтәлиф композиция прийомлары вә үсулларындан кениш сурәтдә истифадә эдилир, һәр ики тема гаршылыгы сурәтдә бир-бири илә тогушдурулур, мүхтәлиф шәкилләрдә ифадә эдилир.

Нәһайәт, инкишаф бөлмәсиндән сонра кәлән реприза (тәкрат) бөлмәсиндә һәр ики тема енә дә ардычыл сурәтдә бә'зән мүййән дәрәчәдә енә дә дәйишдирилмиш шәкилдә енидән сәсләнир. Реприза бөлмәсиндә әввәлчә икинчи, сонрадан исә биринчи теманын чалынмасы һалларына да тәсадүф эдилир. Бу прийома мусигидә «күз-күлү» реприза дейирләр.

Соната аллегросу репризадан сонра кәлән кода бөлмәси илә тамамланыр. Бурада енә дә экспозисиядакы темалардан биринсинин мелодик материалындан истифадә эдилир.

Гейд әтмәк лазымдыр ки, бүтүн бу дедикләримиз, соната формасында язылан мусигинин гурулуш вә тәртинин кәстәрән ялынз үмуми бир схемәдыр. Тәбиндир ки, соната формасы әсасында бәстәләнән һәр бир муси-

* Бә'зән биринчи бөлмәдән әввәл мүййән бир мүгәддима, жириш үчүн хүсуси мусиги парчасы бәстәләнир.

ги эсэриндә бу схема, һәр дәфә башга бир шәкилдә ифадә эдилер. Лакин бунунла бәрабәр, соната формасынын маһийәтини тәшкил эдән бир лабүд чәһәт вардыр ки, о бүтүн һалларда сабит вә дәйишилмәздир. О да, ики мүгабил тәрәфин, мүхтәлиф характердә олан ики мусиги темасы арасындакы мүбаризәдә бу темаларын кәркин сурәтдә вә кениш мүғясда инкишаф этдирилмәси принципидир. Бу принципә риайәт этмәк зәруридир.

Сонаталарын биринчи һиссәси, үмумийәтлә бир гайда олараг, соната аллегросу формасында бәстәләнир.

Икинчи һиссә, ики вә я үчһиссәли* формада, я вариациялар шәкилдә, яхуд енә дә соната аллегросу формасында (лакин бу дәфә инкишафсыз) бәстәләниб яваш сурәтдә чалыныр вә үмумийәтлә лирик характердә олуp.

Сонаталарын үчүнчү һиссәси әввәлләр менуэт рәгси тәрзиндә бәстәләнирди. Бетховендән башлаяраг бу менуэт һәнкиндә олан һиссә, ити сурәтдә кедән «скерсо» илә әвәз эдилди. Ахырынчы һиссә «финал» (йә'ни сон), енә дә я соната аллегросу формасында, я «рондо»**, я да вариациялар шәкилдә бәстәләнир.

Бетховенин бә'зи сонаталары ики вә я үч һиссәдән ибарәтдир. XIX әсрин икинчи ярысындан башлаяраг бир чох композиторларын бәстәләдийи сонаталар ичәрисиндә тәк бир һиссәдән ибарәт олан сонаталара да чох тәсадүф эдилер.

Сонаталар дүня мусиги әдәбийятында чох кениш мөвгә тутур. Бөйүк композиторлардан бир чоху сонаталар бәстәләмишләр. Бунлардан Бетховенин фортепиано үчүн яздығы 32 сонатаны, Мосарт, Шопен, Шуберт, Шуман, Лист, Чайковски тәрәфиндән бәстәләнән сонаталары көстәрмәк олар. Совет композиторларындан Н. Мясков-

* Икиһиссәли формада язылан әсәрләрдә һәр бир һиссә өзлүгүндә тәкрар эдилер. Мусигидә үчһиссәли формадан даһа чох иштифадә эдилер. Үчһиссәли форманын схемасы беләдир:

а б-а

Бурада «а» әсәрин әсас чәһәтини тәшкил эдир вә адәтән, башга характердә олан «б» һиссәсиндән сонра билаваситә енә дә тәкрар эдилер.

**«Рондо» шәкилдә бәстәләнән мусиги бир нечә темадан ибарәт олур ки, бунлардан ялныз бириис ардычыл сурәтдә тез-тез тәкрар эдилмәклә рондонун әсас мелодиясыны тәшкил эдир.

ки, С. Прокоф'ев, Д. Шостаковичин яздығлары сонаталар да камера концертләриндә мүвәффәгийәтлә ифа эдилмәкдәдир.

Азәрбайчан совет композиторларынын бәстәләдикләри бир чох сонаталар ичәрисиндә Фикрәт Әмировун фортепиано үчүн яздығы «драматик сонатасы», Элмира Нәзированын скрипка вә виолончел үчүн сонаталары, Ә. Аббасовун фортепиано үчүн, Сүлейман Әләскәровун скрипка илә фортепиано үчүн яздығлары соната әсәрләри динләйиңиләримиз тәрәфиндән чох бәйәнилимишдир.

Өз һәчми ә'тибарилә сонатадан кичик олан вә һисбәтән йығчам шәкилдә бәстәләнән сонаталара «сонатина» дейилир: Гара Гараевин фортепиано үчүн, Ч. Чәһанкировун скрипка үчүн, Ә. Аббасовун виолончел үчүн, Ә. Һүсейнзадәнин виолончел үчүн яздығлары сонатиналар камера концертләримиздә мүвәффәгийәтлә ифа эдилер.

ПРЕЛЮД, НОКТҮРН, ВАРИАСИЯЛАР, БАЛЛАДА, КИЧИК ФОРМАЛАР

Прелюд

Камера мусигисиндә көркәмли ер тутан жанрлардан бири дә фортепиано үчүн бәстәләнән прелюдлардыр.

Прелюд әввәлләр бөйүк һәчмли мусиги әсәри үчүн язылан мүгәддимәйә дейилирди. Лакин, мәшһур поляк композитору Фредерик Шопенин фортепиано үчүн бәстәләдийи мәшһур 24 прелюдундан сонра бу жанр мусиги әдәбийятында мүстәгил бир әһәмийәт газанды. Прелюд, мүәййән бир руһ һалыны ифадә эдән кичик һәчмли инструментал әсәрдир. Көркәмли рус композиторларындан Скрябин вә Рахманиновун фортепиано үчүн бәстәләдикләри прелюдлар чох мәшһурдур. Совет бәстәкарларындан Д. Шостакович, Д. Кабалевски Г. Гараев, Ф. Әмиров, Ә. Нәзирова да прелюд формасында фортепиано үчүн камера әсәрләри бәстәләмишләр.

Ноктүрн

Ноктүрн (франсызча «кечә маһнысы» мә'насыны верән сөздән көтүрүлмүш) кичик инструментал әсәрдир. Ноктүрн мусигисинин мәзмүнүндә дәрһн-хәнд-

лара гапылан, далғын, дүшүнчәли бир һал кечирән вә өз һәйәчаныны гызғын бир әһтирасла ифадә этдикдән сонра енә дә, нәһайәт, сейрә далмагда давам эдән бир һиссийтын үрәк чырпынтысы дуолур. Глинканын, Чайковскинин, Шопенин, Рахманиновун фортепиано үчүн бәстәләдикләри ноктурнләр, Бородинин икинчи симли квартетиндә олан ноктурн һиссәси, Римски-Корсаковун «Пан-Воевода» операсында симфоник оркестр үчүн ноктурн шәклиндә бәстәләдийи «Айлы кечә» бу жанрын көзәл нүмунәләриндән сайылыр.

В а р и а с и я л а р

Адындан бәлли олдуғу кими, вариасия тәрзиндә язылымыш әсәрләрдә мүйәйн бир мелодия (тема) сонрадан мұхтәлиф сурәтдә, башга шәкилдә дәйишдириләрәк, һәр дәфә ени бир вариантда ифадә эдилир. Бурада композитор һәр бир ени вариасияда әввәлки теманы даһа да дәринләшдирмәйә, зәнкинләшдирмәйә чалышыр.

Мүйәйн бир тема әсасында язылан айры-айры вариасияларын сайы мұхтәлиф ола биләр. Мәсәлән: Бетһовенин бир тема әсасында бәстәләдийи 32 вариасиянын һәр бирисиндә әсас мелодиянын әләмәтдар хүсусийәти чох айдын эшидилир. Бу тәрздә язылымыш әсәрләрдә көрдүйүмүз айры-айры вариасиялар бирликдә, мүйәйн бир образын мұхтәлиф чәһәтләрини һәртәрәфли ишығландырыр вә беләликлә дә бир фикир әтрафында топланмыш олур. Буна көрә дә вариасия үсулундан симфоник мусигидә чох кениш истифадә эдилир. Бурада Чайковскинин виолончел үчүн «рококо» мөвзуунда бәстәләдийи вариасиялары, симфоник оркестр үчүн бәстәләнмиш үчүнчү сүитасындакы вариасиялар һиссәсини, Бетһовенин үчүнчү симфониясынын ахырынчы һиссәсини, Глазуновун фортепиано илә оркестр үчүн биринчи концертиниң икинчи һиссәсини көстәрмәк олар.

Азәрбайчан композиторларынын фортепиано үчүн бәстәләдикләри камера әсәрләри ичәрисиндә Ф. Әмировун Ә. Аббасовун, Э. Нәзированын вариасияларыны гейд әтмәк олар.

Ери кәлмишкән буну да гейд әтмәк ләзымдыр ки, «вариасия» термини балет мусигисиндә тамамилә башга бир мәфһуму ифадә эдир. Бурада «вариасия», әсәрдә

иштирак эдән шәхсләрин (чох вахт соло шәклиндә) ойнадығлары кичик рәгс мусигисинә дейилир. Балет әсәрләриндәки вариасиялар, тамамилә мұстәгил бир мусиги п'еси, бә'зән дә бир мусиги формасынын тәркибинә дахил эдилән, лакин өзлүйүндә тамамилә хүсуси ер тутан әләһиддә рәгс мусигисидир. Бунунла бәрәбәр, балет әсәрләриндә дә мүйәйн бир мелодия, айры-айры мұхтәлиф вариасиялар шәклиндә бәстәләнмәк йолу илә кенишләндирилиб бөйүк бир мусиги нөмрәсинә чеврилә биләр. «Гырмызы лалә» балетиндә совет дәннизчеләринин әйнадығлары «Яблочко» рәгсинин, «Гыз галасы» балетиндә өзбәк гонағларынын ойнадығы рәгс мусигиси бу принцип үзрә бәстәләнмишдир.

Б а л л а д а

Кечмиш бир һадисәни кичик бир һекәйә шәклиндә нәгл эдән мусиги әсәрләринә «баллада» дейилир. Бу шәкилдә бәстәләнән инструментал вә вокал әсәрләрдә әфсанәви мөвзулар, халг нағыллары, гәһрәманларын го-чағлығы, тәбиәт һадисәләри кими рәвайәтдән бәһс эдилир.

Вокал баллада әсәрләри ичәрисиндә Шубертин он доғгузунчу әсрин әввәлләриндә яздығы балладалар мәшһурдур. Баллада формасындан опера әсәрләриндә дә истифадә эдилир: Глинканың «Руслан вә Людмила» операсында Финнин балладасы, Глиәрин «Шаһсәнәм» операсында Шаһсәнәмин балладасы кими.

Лакин баллада формасы инструментал мусигидә даһа кениш йайлымышдыр. Бурада Ф. Шопенин, Ф. Листин вә Э. Григин балладаларыны хүсуси олараг гейд әтәлидир.

Азәрбайчан совет композиторларындан Ч. Нәчывин фортепиано «баллада»сы да классик балладалар формасында бәстәләнмишдир.

К и ч и к ф о р м а л а р

Бүтүн бу сайдығымыз мүйәйн вә конкрет формалар әсасында бәстәләнән әсәрләрдән әләвә, камера мусигисиндә даһа бир чох мұхтәлиф шәкилдә кичик һәчмли әсәрләрә тәсадүф эдилир ки, бунлар әслиндә, мусиги

п'еси кими сәсләнир. Белә әсәрләр әсас ә'тибарилә аз яшлы ушағлары нәзәрдә тутарағ, мүмкүн гәдәр садә шәкилдә язылыр.

А. Зейналлынын фортепиано үчүн «Ушағ сүитасы», Ф. Әмиров вә Ә. Аббасовун «Ушағ п'есләри», Б. Зейдманын фортепиано үчүн 24 мусиги п'еси бу формада язылан әсәрләрә мисал оларағ көстәрилә биләр.

СИМЛИ КВАРТЕТ

Камера ансамбллары ичәрсиндә ән чох ййыланлар дан бири дә симли квартетдир. Бунун тәркиби ики скрипка бир алт (виола) вә бир дә виолончелдән ибарәтдир.

Һәлә XVIII әсрдән башлаярағ классик композиторлар квартет үчүн бир чох дәйәрли әсәрләр бәстәләмишләр. Сонралар бу әсәрләрин сайы даһа да артмыш вә һазырда симли квартет чох зәнкин бир мусиги әдәбиятына маликдир. Бурада Мосартын, Бетховенин, Шуманын, рус композиторларындан Бородин, Чайковский, Танеев вә Глазуновун симли квартетләрини көстәрмәк олар.

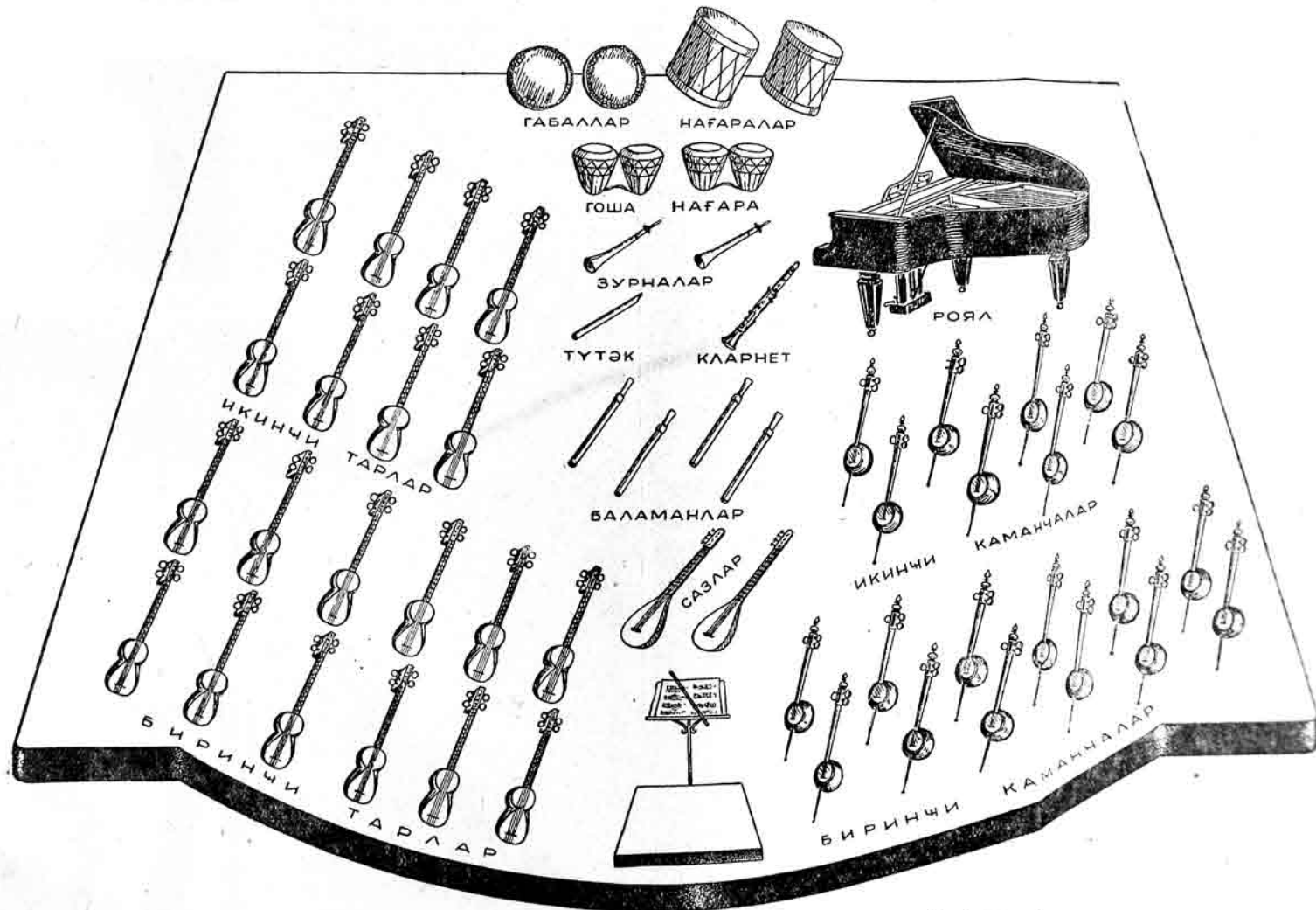
Симли квартет үч-дөрд һиссәдән ибарәт олур. Биринчи һиссә әсас ә'тибарилә, соната формасында бәстәләнир. Сонатада олдуғу кими, бурада да, айры-айры һиссәләрин мүйәян бир мусиги мәзмуну әтрафында чәмләшәрәк фикир вәһдәти тәшкил әтмәсинә бөйүк диггәт етирилир.

Сон илләр Азәрбајчан совет композиторларынын бәстәләдикләри бир чох дәйәрли квартет әсәрләри ичәрсиндә Әдилә Нүсейзадәнин, кәнч исте'дәдлы композитор Азәр Рзаевин симли квартетләри мусиги дилинин сәлис вә зәнкинлийи, формасынын айдынлығы ә'тибарилә чох фәргләнирләр.

СИМФОНИК МУСИГИСИ

Симфоник оркестр тәрәфиндән чалынмағ үчүн бәстәләнмиш мусиги әсәрләринә симфоник мусиги дейилир.

Симфоник мусигинин жанрлары чох мүхтәлифдир. Юхарыда, опера һағгындакы бәһсимиздә опера, балет вә мусигили комедия тамашаларындан әввәл симфоник

Азәрбајчан халғ чалғы алатләри оркестринин тәркиби (схема).

оркестр тэрэфиндэн чалынан «увертүра»-ны гейд эдиркөн, симфоник концертлэрдэ хүсуси бир эсэр оларга ифа эдилэн концерт увертүраларынын да олдуғуну көстөрмишдик. Бу, һэр ики нөв увертүра, үмумийэтлэ симфоник мусигинин инкишафы ишиндэ бөйүк рол ойнамышдыр.

УВЕРТҮРА, СИМФОНИК ПОЭМА

Увертүра, (франсызча «ачмаг» мә'насында олан «ouvertüre» сөзүндэн көтүрүлмүшдүр), бөйүк вокал-инструментал вэ драм эсэрлэриндэн эввэл (опера, оратория вэ драм п'еси) чалынан мусигийэ дейилир. Увертүра театр тамашалары илэ даһа чох элагәдардыр. Һэлэ илк опера эсэрлэринин мейдана кәлмәсиндэн чох-чох эввэл мейданчаларда, ярмаркаларда балаган* тамашалары көстәриләрди. Бу тамашалар башланмадан эввэл театр тамашасы вериләчәйини халга билдирмәк, тамашачылары театра чәлб этмәк вэ нәһайәт тамаша башланьркөн тамашачылары сәс салмамаға дә'вәт этмәк вэ диггәтлэ тамашая бахмаға һәвәсләндирмәк мэгсәдила шейпур чалынарды.

XVI әсрин ахырынчы он илиндә, интибаһ дөврүнүн сонунда Италияда мейдана кәлмиш илк опера эсэрләри үчүн мүәллифләр хүсуси инструментал мүгәддимә бәстәләмәздиләр. Балаган тамашаларында олдуғу кими, бу илк опера эсэрлэриндә дә мүгәддимә әвәзинә шейпур чалынарды. Белә ки, тамамилә башга-башга мәзмунда олан мүхтәлиф опера тамашаларындан эввэл чалынан шейпур сәсләринин эйни мелодиядан ибарәт бир мусигидән ибарәт олмасы һеч дә нөгсән сайылмырды. Лакин сонралар бу шейпур хүсуси оларга бәстәләнмиш кичик инструментал п'еслә** әвәз әдилмәйә башлады.

XVII әсрин ән исте'дадлы опера композиторларындан сайылан Монтеверди, илк дәфә оларга, һәр опера эсәря үчүн хүсуси инструментал мүгәддимә бәстәләмәйә башламышдыр. Беләликлә, XVII әсрин ахырлары үчүн

* Балаган—сәйяр күчә театрына дейилир.

** Мусигибә п'ес — адәтән кичик формалы инструментал мусиги эсэрләринә дейилир.

итальян опера «симфониясы» вә франсыз «увертурасы» эдланан ики мухтәлиф тип.ли опера мүгәддимәси мейдана кәлди.

Итальян опера «симфониясы» үчһиссәли формада бәстәләнирди. Биринчи һиссә чох ейин сүр'әтлә чалынан бир мелодиянын мухтәлиф тәрздә инкишафындан ибарәт иди. Бундан сонра ардычыл олага арам сүр'әтдә вә чох заман лирик характердә олан бир мусиги парчасы чалынырды ки, бундан сонра енә биринчи һиссәдә чалынан мусиги енә тәкрар эдилир вә бунунла да «симфония» тамамланырды.

Франсыз увертурасы исә ағыр, эзәмәтли, чох заман тәнтәнәли маршсаяғы бәстәләнен башланғычдан сонра чох ейин һәрәкәтлә, бөйүк сүр'әтлә чалынан мусиги илә давам этдирилди. Бә'зән мусиги формасынын сәлис вә тамам олмасы үчүн әввәл чалынан ағыр мусиги бир даһа тәкрар эдилирди.

Бу көһнә опера мүгәддимәләринин тарихи әһәмийәти чох бөйүкдүр. Үчһиссәли италян опера мүгәддимәси («симфониясы») сонралар инкишаф эдәрәк, классик типли чохһиссәли симфония әсәрләринин ярадылмасында бөйүк рол ойнады. Франсыз «увертурасы» исә классик симфонияларын ән драматик вә ән мәзмунлу олан биринчи һиссәсинин нә шәкилдә тәртиб эдилмәси ишинә бөйүк тә'сир көстәрди.

XVIII әсрин икинчи ярысында үчһиссәли опера «симфониясы» әвәзинә бирһиссәли увертуралар бәстәләнмәйә башланды. Бу увертуралар адәтән чох ити сүр'әтлә чалынан мусигидән ибарәт иди. Бу увертуралара «классик увертүра» дейилир. Бә'зән белә увертураларын башланғычына ағыр вә тәмкинли характердә олан бир мусиги парчасы эләвә эдилирди. Мосартын «Дон Жуан», «Сенрли флейта» опералары үчүн бәстәләдийи увертуралары ағыр вә яваш сүр'әтлә башланыб сонрадан ити сүр'әтлә ифа эдилән мусиги илә тамамланыр, рус классик опера әдәбийятында Глинканын «Иван Сусанин», Римски-Корсаковун «Псковитянка», Бородинин «Князь Игорь» операларынын увертуралары да классик увертүра үслубунда бәстәләнмишдир.

Классик үслубда олан увертүра, адәтән билдийимиз сәната формасы әсасында бәстәләнир. Сонаталарда ол-

дуғу кими, бурада да, мухтәлиф образларын, айры-айры драматик фикирләрин тоғгушмасы әсас шәртләрдән биридир. Бу исә мусигидә мүййән кәркинлийин әмәлә кәлмәсини тә'мин эдир. Бурада мухтәлиф характердә олан башга-башга мусиги мөвзуларынын бир-биринә гаршы гоюлага чарпышдырылмасы йолу илә мусигидә, мүййән фикирләр ифадәси үчүн бөйүк имканлар элдә эдилир. Мәһз бу сәбәбә көрә увертүра, ялныз опера әсәрләриндән әввәл чалынан симфоник мусигидән ибарәт олага галмады. Композиторлар дүня әдәбийяты хәзинәсиндән марағлы мөвзулар көтүрүб, бунлары увертүра формасында бәстәләнен симфоник мусиги илә тәрәннүм әтмәйә башладылар. Белә мүййән бир мәзмун әсасында язылан симфоник әсәрләрә програмлы мусиги дейилир.

Чайковскинин програмлы увертуралары бу жанрын ән көзәл нүмунәләридир. Бурада биз мәшһур рус язычысы А. Н. Островскинин «Туфан» драмы, Шекспирин «Һамлет», «Ромео вә Чүл'етта» вә «Фыртына» драм әсәрләри, Дантенин «Илаһи комедия» сында бәһс эдилән Франческа мачәрасы һаггындакы поэма кими әбәди әсәрләр мөвзуунда бәстәләнен увертуралары гейд әтмәлийик.

Рус классик композиторлары, яздығлары увертураларда халг мәшәтинин мухтәлиф лөвһәләрини, халгын өз азадлығы уғрунда апардығы гәһрәман мүбаризә идеяларыны, рус һағылларында бәһс эдилән эпик дас-танлары вә нәһайәт, тәбиәт көзәллийинин шаирәнә мәнзәрәсини реализм чизкиләрилә парлаг сурәтдә тәрәннүм әтмишләр.

Концерт увертуралары совет композиторлары ярадычылығында да көркәмли ер тутур. Һазырда бу жанрда язылан мусиги әсәрләринә чох вахт «симфоник поэма» ады верилир.

Гара Гараевин «Лейли вә Мәчнун», Чөвдәт Һачыевин «Сүлһ уғрунда», Мидһәт Әһмәдовун «Бәһрам Кур», Әшрәф Аббасовун «Кәләчәк күн» кими әсәрләри бу жанрын чох көзәл вә парлаг нүмунәләриндәндир.

Исте'адлы кәнч композитор Назим Әливердибәйов «Минкәчевир» симфоник поэмасында совет адамларынын ишкүзарлығыны вә тәбиәти инсан сәадәти үчүн дәйишдирмәкдә көстәрдикләри әзм вә ирадәсини тәрәннүм эдир.

Бә'зән симфоник поэмаларда вокал мусигидән дә истифадә эдилір. Ч. Чаһанкировун «Аразын о тайында» симфоник поэмасында хор, солист вә симфоник оркестрин биркә иштиракы бу әсәри эмосионал чәһәтинчә даһа долгун вә мөһтәшәм бир тәрздә сәсләндирир.

СИМФОНИЯ

Симфоник мусигинин ән монументал жанры—симфониядыр. Симфониянын мәзмуну бөйүк ичтимаи идеялары, дәрин фәлсәфи фикирләри, заманын мөһтәшәм образларыны ифадә эдир. Симфония әсәринин формасы да мәзмуну илә әлагәдар олараг кениш мигяса көтүрүлүр. Классик композиторларын яздыглары симфониялар адәтән дөрд һиссәдән ибарәт олур: биринчи һиссә үмумийәтлә соната формасында бәстәләнир; икинчи һиссә чох вахт яваш сүр'әтдә чалынараг (анданте) лирик характер дашыыр; үчүнчү һиссә исә әксинә, ити сүр'әтдә чалынан (скерсо) мусигидән ибарәт олур ки, бу да, чох вахт билаваситә дөрдүнчү һиссә (финал) илә бирләшдирилир.

Симфониянын мүгләг дөрд һиссәдән ибарәт олмасы вачиб дейил; бә'зән һәтта бирһиссәли симфония әсәрләринә дә тәсадүф эдилир. Мәсәлән, Глинканын симфониясы, совет композитору Н. Мясковскинин 21-чи симфониясы ялныз бир һиссәдән ибарәт олдугларына бахмаяраг бу әсәрләрә һеч дә увертүра демәк олмаз: чүнки бу бир һиссәнин өзлүйүндә симфония хас олан чәһәтләрин һамысына рияйәт эдилмишдир.

Ики һиссәдән ибарәт симфониялара да тәсадүф эдилир: Шүбертин «Тамамланмыш» симфониясы кими.

Гәрби Европанын XIX әсрдә яшамыш ән көркәмли композиторларындан Ф. Листин бәстәләдийи «Фауст» симфониясы үч һиссәдән, Чайковскинин үчүнчү симфониясы исә беш һиссәдән ибарәтдир.

Демәли, һиссәләринин сайындан асылы олмаяраг еимфония, мүййән бир идея әсасында ирәли сүрүлән фикирләр вә һиссийятын ваһид инкишаф просесини әкс этдирмәлидир. Симфония бәстәләйән композитор, һятын зарлыгындан доған дәрин мә'налары үмумиләшдиричи

тәрздә ифадә эдәрәк, халг яшайышындакы әсас мәсәләләрә олан шәхси мүнәсибәтини өз дүнйәкөрүшү илә әлагәдар сурәттә тәрәннүм эдир.

Бетховенин бешинчи, Чайковскинин дөрдүнчү, бешинчи вә нәһайәт алтынчы симфонияларынын әсас мөвзуу инсан һятында тәсадүф эдилән угурсуз, фачиәли һаллара гаршы мұбаризәдә, әбәдиййәт мәсәләсинин, тәлә вә мүгәддәратын тута биләчәйи мөвгедән бәһс эдилир.

Көркәмли совет композитору Д. Шостакович Бөйүк Вәтән муһарибәсинин ән агыр күнләриндә яздыгы еддинчи симфониясында гәсбар вә азғын фашист ордусунун мүгләг мәғлүбийәтә мәнкум олдуғуну мусиги дили илә парлаг сурәттә шәрһ этмишдир.

С. Әләскәровун «Вәтән» симфониясында халгымызын хошбәхт һяты, онун Сосылист Вәтәнинә олан сәләгәт вә мөһәббәт дуйғулары тәрәннүм эдилир. М. Әһмәдов 26 Бақы комиссарларынын хатирәсинә һәср әтдийи симфонияда халгын азадлығы йолунда һәлак олмуш Бақы комиссарларынын мұбаризәси әкс этдирилир. Исте'дадлы кәңч композиторларымыздан Р.чүф һачыевин симфониясында совет кәңчлийинин шән вә хошбәхт һяты тәрәннүм эдилир. һәсәнаға Рзаевин «Бабәк» симфониясында халгымызын гәһрәман оғлу Элхан—Бабәкин мұбариз сурәти тәсвир эдилир.

Увертүра вә симфоник поэмаларда олдуғу кими, мүййән әдәби әсәр мәзмунунда бәстәләнән симфониялара да аз тәсадүф эдилмир.

Чайковскинин «Манфред» симфониясы, мәшһур инкилис шаири Байронун эйни адлы драматик поэмасы әсасында язылмышдыр. Римски-Корсаковун «Антар» симфониясы, мәшһур франсыз композитору Берлиозун «Фантастик симфониясы» да мүййән програм, сүжәт әсасында бәстәләнишдир.

Азәрбайчанда мүййән әдәби әсәр мәзмунунда бәстәләнән симфониялардан Б. Зейдманын «Хосров вә Ширин» драматик симфониясыны көстәрмәк олар.

СҮИТА

Әввәлләр сүита мүхтәлиф өлчүдә вә мүхтәлиф сүр'әттә чалынан айры-айры рәгсләрдән тәртиб эдиллирди. Бу жанр кетдикчә инкишаф эдәрәк, өзлүйүндә мүстәгмил

олан **хиссэлэрин бирликдэ мүййән бир мэмун ифадэ эт мэси шэртини ирэли сүрдү. Мэсэлән, Чайковскинин симфоник сүйталарында бир-биринэ гаршылыгы дуран мүхтәлиф хиссэлэрин бир-бирилэ үзви сурәтдэ багы олдуғу ашкар дуолур. Бу рабитә бәзән о гэдәр айдын вэ ардычыл шәкилдэ олур ки, композиторлар бу имкандан истифадэ илэ, сүйта формасында да мүййән мэмунлу програмлы әсәрләр ярадырлар. Мисал үчүн Римски-Корсаковун «Шәһрзад» симфоник сүйтасыны кестәрмәк олар. Мөвзуу «Мин бир кечә» нағылларындан көтүрүлмүш бу симфоник сүйтада айры-айры хиссэләр арасында мүййән сүжет хәтти вардыр. Ф. Әмировун «Азәрбайчан» сүйтасында республиказын көзәл табиәти, Минкәчевирин бөйүк тикинти ишләриндә фәдакар чалышан совет адамларынын долғун сурәти тәрәннүм эдилер. М. Әһмәдовун «Пионер сүйтасы» нда совет балаларынын чалышганлыгы вэ пионер дүшәркәләриндәки шән һәяты тәсвир эдилер.**

Ч. Чаһанкировун «Байрам сүйтасы»нда совет адамларынын байрам тәнтәнәси вэ севинч дуйғулары тәрәннүм эдилер.

Чох вахт сүйталар һазыр мусиги әсәринин айры-айры сечилмиш хиссэләриндән тәртиб эдилер. Мисал оларга Чайковскинин «Соналар көлү», «Ятмыш көзәл» вэ «Шелкунчик» балетләри мусигисиндән тәртиб этдийи балет сүйталарыны, мәшһур Норвеч язычысы Ибсенин «Пер Күнт» п'еси үчүн көркәмли Норвеч композитору Э. Григ тәрәфиндән язылмыш мусигидән тәртиб эдилән сүйтаны, драматург Доденин «Арлезианлы гыз» п'еси үчүн мәшһур франсыз композитору Ж. Бизенин яздыгы мусигидән, Н. Римски-Корсаковун «Чар Салтан һагында нағыл» адлы операсындагы айры-айры симфоник парчалардан, Гара Гараевин «Едди көзәл» балетиндәки айры-айры рәгсләрдән тәртиб эдилән сүйталары кестәрмәк олар.

Сүйталар, әслиндә башлыча оларга мүхтәлиф характерли рәгс мусигисиндән тәртиб эдилер. Сүйтая мәнсуб олан бәдии принцип, бәзән вокал мусигидә дә тәтбиг эдилер. Белә һалларда композитор бир нечә вокал нөмрәсиндән ибарәт чоххиссәли бир әсәр ярадыр. рус композитору А. Аренскинин симфоник оркестрлә

аваз үчүн яздыгы «Хатират» сүйтасы, Әдилә һусейнзадәнин «Мәним Вәтәним» чоххиссәли вокал әсәри кими.

Сүйта шәклиндә язылмыш чоххиссәли мусиги әсәрләринә бәзән «әскиз» вэ я «этүд» ады да верилер. Бу терминләр рәссамлыгыда ишләдилән әскиз вэ этүдләр чәкмәк сөзүндән көтүрүлмүшдүр. (М. Ипполитов-Ивановун «Гафгаз әскизләри», А. Спендиаровун «Крым әскизләри», «Ереван этүдләри» кими).

Халг чалгы аләтләри оркестри үчүн язылан әсәрләрдә сүйта формасындан даһа кениш истифадэ эдилер. Бурада С. Рүстәмовун вэ А. Бабаевин бир чох сүйталарыны хусуси оларга гейд этмәк лазымдыр.

КОНЦЕРТ

Мусигидә концерт кәлмәси ики мәнада ишләнир. Мусиги әсәрләринин хусуси бина вэ я радио васитәсила динләйичиләр үчүн ифа эдилмәсинә концерт дейилер. Белә концертләрин програмы халг мусиги ярадычылыгыны, айры-айры композиторларын мусиги ярадычылыгыны, өзфәалийәт дәрнәкләри ярадычылыгыны, ифачыларын сәнәткарлыгыны нүмайиш этдирмәк принципи үзрә тәртиб эдилер. Бу концертләрдә халг чалгы аләтләри оркестри, симфоник оркестр, хор коллективи, камера ансамбллари вэ нәһайәт, тәк солистләр иштирак эдә биләр. Айры-айры һалларда белә мұсамирәләр програмына мусиги әсәрләриндән әләвә, рәгсләр вэ я әдәби әсәрләрдән декламациялар да даһил эдилә биләр.

Концерт сөзүнүн икинчи мәнасы даһа кениш вэ даһа мүрәккәбдир. Концерт—симфоник оркестр вэ я халг чалгы аләтләри оркестринин мүшайиәти илә бир вэ я бир нечә мусиги аләти үчүн язылмыш мусиги әсәринә дейилер.

XVIII әсрдән башлаяраг концертләр үмумийәтлә үч хиссәдән ибарәт бәстәләнир. Бу хиссәләр, өз формасы әтибарилә, соната вэ симфонияларда көрдүйүмүз тәрздә тәртиб эдилер. Бурадада биринчи вэ үчүнчү хиссәләр адәтән ити сүрәтдә, лирик характердә олан икинчи хиссә исә ағыр вэ яваш сүрәтдә кедир. Симфонияларда

олдуғу кими, концертләрнн дә биринчи һиссәси даһа ке-
ниш һәчмдә олуб, чох вахт соната формасында бәстәлә-
вир. Лакин соло һиссәсини ифа эдәнин мәһарәтини, тех-
никасыны вә сәнәткарлығыны даһа айдын вә габарығ нү-
майиш этдирмәк мөгәдилә она, адәтән биринчи һиссә-
дә, хүсуси бир кадәнсия* да бәстәләнир ки, буну ифачы
оркестрсиз чалыр. Чох надир һалларда, мәсәлән, С. Рах-
маниновун фортепиано илә оркестр үчүн үчүнчү консер-
тиндә, совет композитору Раковун скрипка илә оркестр
үчүн концертиндә соло һиссәсини ифа эдәнин чалдығы
кадәнсия да оркестр тәрәфиндән мүшайиәт эдилир.

Әввәлләр бу кадәнсиянын мусигиси композиторлар
тәрәфиндән бәстәләнмәзди; композитор кадәнсиянын ял-
ныз концертнн һансы ериндә чалыначағыны гейд этмәк-
лә кифайәтләнир, кадәнсиячы исә һәр ифачы бачары-
ғына көрә өзү тәртиб эдиб чалырды. Ифачыларын тәр-
тиб этдикләри кадәнсиялар исә чох заман әсәрнн умуи
үслубуна мүвафиг кәлмир, әсәрнн аһәнкини позур вә бә-
днн кейфийәтини азалдырды. Чүнки ифачы бурада
чалдығы әсәрнн мәзмунуну йох, бәлкә өз шәхси габилий-
әтини нәзәрдә тутурду. Һәтта бә'зән белә дә олуру ки,
бир ифачы бир дәфә дүзәлтдийи әйни кадәнсияны, мүх-
тәлиф мүәллифләрин концерт әсәринә дахил эдиб чал-
мағы ади бир шей һесаб эдирди. Белә, кадәнсиясы мә-
лум олмаян концерт әсәрләри үчүн сонрадан башга ком-
позиторлар хүсуси кадәнсиялар бәстәләдиләр. Мәсәлән,
һазырда ифачылар Мосартын ре-минор концертини ча-
лыркән, бу концерт үчүн Мосартын вәфатындан сонра
композитор Гуммел вә я Бетһовен тәрәфиндән бәстәлә-
миш кадәнсиялардан бирисини ифа эдилрләр.

Бетһовендән башлаярағ мүәллифләр, кадәнсияны әсә-
рин үзви бир һиссәси кими гиймәтләндирмиш вә буна
көрә дә лазым олан кадәнсияны композиторлар өзләри
бәстәләмишләр.

Концерт әсәрләринин гурулушу олдуғча мүхтәлифдир.
Умумийәтлә концертләрдә һәр һиссә өзүнә мәхсус мело-
дик материал әсасында бәстәләнир. Һалбуки, бә'зи сим-
фонияларда олдуғу кими, инструментал концертләрин дә

* Кадәнсия—ифачылығда бөйүк һүнәр саһиби олан виртуоз-
лар үчүн хүсуси оларағ тәртиб эдилән мусиги эпизодуна дейлир.

бә'зиләриндә айры-айры һиссәләрин үмуи мусиги тема-
сы илә бирләшдирилмәси һалына тәсадүф эдилир.
А. Хачатурянын фортепиано илә оркестр үчүн консер-
тиндә үчүнчү һиссәдә («финалда») биринчи һиссәдә ве-
рилмиш тема бир лейтмотив маһийәтини аларағ дәфә-
ләрлә гейд эдилир. С. Рахманиновун үчүнчү консер-
тинин финалы, биринчи һиссәдәки мусеиги образларынын
даһа кеңиш сурәтдә инкишаф эдилмәси принципи үзрә
бәстәләнишдир.

Бә'зи симфонияларда олдуғу кими, концерт әсәрләри-
нин дә бир чохунда айры-айры һиссәләрин бирләшди-
рилдийини көрүрүк. Мәсәлән, Менделсонун скрипка илә
оркестр үчүн концертиндә биринчи һиссә билавасита
икинчи һиссә илә бирләшәрәк фасиләсиз ифа эдилир.
Фикрәт Әмиров илә Андрей Бабаевин фортепиано илә
халғ чалғы аләтләри оркестри үчүн яздығлары консер-
дә лирик характерли икинчи һиссә, ардычыл сурәтдә,
фасиләсиз, гайтағы һәнкиндә кедән үчүнчү һиссә илә
бирләшдирилир.

Ики вә дөрдһиссәли концертләрә дә тәсадүф эди-
лир. Брамсын икинчи фортепиано концерти дөрд һиссә-
дән, совет композитору Н. Мясковскинин виолончел илә
оркестр үчүн Е. Голубевин икинчи фортепиано концерти
ики һиссәдән ибарәтдир.

Бирһиссәли концертләрин гурулушу даһа марағлы-
дыр. Бирһиссәли концерт жанрыны илк дәфә ярадан бөйүк
мачар композитору Франс Лист олмушдур. Бирһиссәли
концертләрин гурулушунда соната-симфония формасына
хас олан дөрдһиссәлилик нәзәрдә тутулур. Одур ки, бир-
һиссәли концерт чох заман дөрд мусиги эпизодунун бир-
ләшмәси принципи әсасында бәстәләнир. Бунунла бәра-
бәр элә бирһиссәли концертләр дә вардыр ки, бурада
тамамилә мүстәгил вә өзүнә мәхсус айрыча мусиги ма-
териалы олан ики һиссә үзви сурәтдә бирләшдирилир
(көркәмли рус композитору А. Глазуновун скрипка илә
оркестр үчүн яздығы концерт кими).

Юхарыда гейд этдийимиз кими, концерт әсәрләри
айры-айры һалларда оркестрлә башлыча оларағ, бир
мусиги аләти үчүн дейил, бә'зән ики вә һәтта үч мусиги
аләти илә оркестр үчүн бәстәләнә биләр.

Фикрәт Әмировун скрипка, фортепиано вә оркестр
үчүн, Сүлейман Әләскәровун виолончел, фортепиано вә

оркестр үчүн яздыглары концертлөрдө ики мусиги алэтинин бир-бирилэ вэ эйни заманда оркестрлэ гаршылыгы ифачылыг ырышы парлаг сурэтдэ нүмайиш этдирилэр.

Гейд этмэк лазымдыр ки, үмумийэтлэ совет композиторларынын яздыглары бир чох концерт эсэрлэриндэ мүэллифлэрин гаршысында гойдуглары ярадычылыг вэзифэси ялныз ифачынын хүнэр вэ техникасыны парлаг сурэтдэ нүмайиш этдирмэкдэн ибарэт олараг галмыр. Рус классик композиторларынын яратдыглары концертлөрдэ нэзэрдэ тутулан принцип,—концерт мусигисиндэки виртуоз техники чэһэти эсэрин үмуми идея вэ мэзmunуна табе этмэк вэ бунула да эсэрдэ үмуми бир фикир вэһдэти яратмагдан ибарэтдир. Бу принципдэн истифадэ эдэн Азербайчан совет композиторлары да, концерт эсэрлэриндэ мүййөн бир симфонизм идеясыны ифадэйэ чалышырлар. Бу концертлөрдэ халг мусигиси интонацияларына бөйүк эһэмийэт верилмэси вэ айры-айры һалларда һэтта халг мусигиси ярадычылыгындан көтүрүлэн ситатларын инкишаф йолу илэ ишлэдилмэси, мэхз рус концерт эдэсийятындакы хэлгилик принципдэн ирэлй кэлэр. Чайковскинин биринчи фортепиано концертиндэ эшитдийимиз Украина халг маһнысы, онун скрипка илэ оркестр үчүн концертиндэ истифадэ этдийи рус халг маһнысы, чох тэбини, ериндэ вэ мүнэсип сэслэндийи кими, Чаһанкир Чаһанкировун скрипка илэ оркестр үчүн бэстэлэдийи концертдэ Азербайчан эл маһныларындан «Галалыям галалы»нын истифадэ эдилмэси дэ элчэ гэнээтбэхш тэ'сир багышлайыр.

Үмумийэтлэ совет композиторлары концерт жанрынын эһатэ этдийи сәһэни чох-чох кенишлэндирмишлэр. Концерт формасындан мэхарэтлэ истифадэ эдэн Р. Глиэр, сас (аваз) илэ оркестр үчүн концерт яратмышдыр. Совет композиторлары халг чалгы алэтлэри үчүн дэ концерт эсэрлэри язмышлар. Гочаман совет композитору С. Василенко балалайка илэ оркестр үчүн, Н. Будашкин домбра үчүн, С. Красноперов латыш халг чалгы алэтлэриндэн кокле үчүн, Н. Чайкин баян мусиги алэти үчүн, вэ нэһайэт, кэнч совет композитору Гачы Ханмэммедовун тар илэ симфоник оркестр үчүн бэстэлэдийи концерт хусуси гейд этмэлидир.

Эшрэф Аббасовун фортепиано илэ симфоник оркестр үчүн, исте'дадлы кэнч совет композиторларындан

Рауф Гачыевин вэ Азэр Рзаевин скрипка илэ оркестр үчүн яздыглары концертлэр дэ динлэйичилэримизин мэхэббэтини газанмышдыр.

Кичик һэчмили концертлэрэ «концертино» дейилир.

Концерт жанрында ялныз симфоник оркестр үчүн дэ эсэрлэр бэстэлэмэк мүмкүндүр. Белэ һалларда мүэллиф, адэтэн бир вэ я бир нечэ мусиги алэти илэ оркестр арасында олан «ярышы», бүтүн бир оркестрдэки айры-айры мусиги алэтлэриндэки сэслэнмэ илэ эвэз эдир вэ оркестрин үмуми чалгы хүнэрини нүмайиш этдирмэйэ чалышыр. Эшрэф Аббасовун симфоник оркестр үчүн бэстэлэдийи «концертино» эсэри бу мусиги формасынын чох айдын нүмунэлэриндэн сайыла билэр.

Көрүндүйү кими, симфоник мусигинин гаврадыгы жанрлар өз формасы э'тибарилэ чох мүхтэлифдир. Бунула бэрабэр, симфоник мусигинин вокал мусигиси илэ бирлэшмэси нэтичэсиндэ ярадылан даһа бир чох мусиги формалары да вардыр.

ОРАТОРИЯ, КАНТАТА

Оратория—симфоник оркестр, хор вэ солистлэр үчүн бэстэлэнэн чохһиссэли, монументал вэ самбаллы мусиги эсэридир.

Оратория, лирик-эпик мэзmunулу мүййөн сүжет эсасында бэстэлэнир. Оратория халг һэятында бөйүк эһэмийэти олан тарихи һадисэлэри мүхтэлиф характерли мусиги лөвһэлэри васитэсилэ нэгл эдир. Ораториянын айры-айры һиссэлэри арасында мүййөн фикир вэһдэтинин варлыгы эн эсас шэртлэрдэн биридир. Операда олдугу кими, ораториянын да мусигисиндэ: ария, речитатив, вокал ансамбллары вэ элаһиддэ хор нөмрэлэри ола билэр. Лакин ораторияны операдан фэрглэндирэн эсас чэһэтлэрдэн бириси—бурада сүжетин сәһнэ һэрэкэтлэри эсасында гурулмаамасындан вэ һэм дэ чох вахт эсэрдэки сүжет хэттинин драматик гайда үзрэ ардычыл сурэтдэ инкишаф этмэмэсиндэн ибарэтдир.

Совет Вэтэнимизин эзэмэтини тэрэннүм эдэн ораториялар ичэрисиндэ Ю. Шапоринин «Рус торпагы угрунда мүбаризэ һаггында дастан», Д. Шостаковичин «Мешэлэр һаггында маһны», М. Ковалин «Емелян Пугачов», Е. Голубевин «Гэһрэманлар өлмэздирлэр!» ораториялары

ны көстөрмөк олар. Чөвдөт Начиевин Сталин йолдаш һәср эддийи ораториясында (сөзләри шаир Сүлейман Рүстәмдиндир) совет халгынын Коммунист партиясына бәсләдийи дәрин мәнәббәт дуйғулары тәрәннүм эдилир. Бу ораториянын лирик характерли, сон дәрәчә айдын вә сәлис бир шәкилдә бәстәләнмиш үчүнчү һиссәси («Лайлай») һаглы олараг динләйичиләрин бөйүк мәнәббәтини газанмышдыр.

Симфоник-вокал әсәрләр формасындаң бири дә «кантата»дыр. Кантата да,—оратория кими,—оркестр, хор вә оркестрин мүшайнәти илә охунан соло нөмрәләриндән ибарәт олараг бәстәләнир. Кантата өз һәчми әтибарилә ораториядан һисбәтән кичик олур. Бурада драматик чәһәт дә оратория һисбәтән даһа йығчам шәкилдә инкишаф эдир. Буна бахмаяраг, мүсир һәятлә вә һәм дә халгын тарихи кечмишиндәки ичтиман әһәмийәтли һадисәләр кантата әсәрләриндә чоһ айдын вә габарыг шәкилдә әкс этдирилә биләр.

Гәһрәманлыг образларына һас олан вүс'әтгилик, Вәтән вә халг сәадәти йолунда апарылан шанлы мубаризәләр, Бөйүк Вәтәнин әзәмәтиндән доған ифтихар дуйғулары,—кантата әсәрләриндә чоһ парлаг сурәтдә ифадә эдилә билир.

П. Чайковскинин «Москва», М. Балакиревин «Глинканын хатирәсинә», С. Рахманиновун «Баһар» канталалары; совет композиторларындан С. Прокоф'евин «Александр Невски», Ю. Шапоринин «Куликов чөлүндә», Д. Шостаковичин «Вәтәнимизин үзәриндә күнәш парлайыр». Гара Гараевин «Сәадәт маһнысы», Әшрәф Аббасовун, Зүлфугар Начыбәйов илә Закир Бағыровун Азәрбайчанда совет һакимийәти гурулмасынын отузунчу илдөнүмүнә һәср эдилмиш канталалары, Әдилә Нүсейнзәдәнин «Сүлһ уғрунда» кантатасы бу жанр мусиги әсәрләринин ән парлаг нүмүнәләриндән сайыла биләр.

РАПСОДИЯ

Симфоник мусигидә кениш йыйылмыш жанрлардан бири дә «рапсодия»дыр.

Һәлә гәдим юнанлылар дөврүндә рапсодлар (йә'ни халг ашыглары) тәрәфиндән охунан кичик дастанлара «рапсодия» дейилрди. Юнан рапсодлары, бу рапсодия-

лары мизрабла чалынан симли мусиги аләтинин мүшайнәти илә охуярудулар. Сонралар рапсодияларын ифадә формасы бүтүн тарих бою дәфәләрлә дәйишилмишдир. Бу дәйишиклик просесиндә, вахтилә рапсодияларда әсас чәһәти тәшкил эдән вокал мусиги, тәдричлә ортадан чыхмыш вә рапсодиялар ялынз инструментал мусигидән ибарәт әсәрләр шәклини алмышлар. Һазырда «рапсодия», халг мелодияларындан кениш сурәтдә истифадә илә бөйүк ифачылыг техникасыны (виртуозлуг) нәзәрдә тутараг, сәрбәст сурәтдә бәстәләнән инструментал әсәрләрә дейилир.

Композитор Ф. Листин маچار вә испан халг маһныларынын мелодияларындан истифадә илә фортепиано үчүн яздыгы «Маچار» вә «Испан» рапсодиялары, чех композитору Дворжакын оркестр үчүн бәстәләдийи «Славян» рапсодиясы, Ляпуновун фортепиано илә оркестр үчүн «Украйна рапсодиясы», Гара Гараевин «Албан рапсодиясы» кими әсәрләри рапсодия жанрынын ән парлаг вә айдын нүмүнәләри кими көстөрмөк олар.

Бүтүн бәдийи әсәрләр кими мусиги әсәрләри дә «идея илә форманын һәмәһәнк олмасы» (Чернышевски) шәртилә яранмалыдыр. Мусиги формасы, әсәрин идеясында олан фикир вә мәрәм әсасында тә'йин эдилир. Кениш халг күтләси үчүн ярадылан, дөврүн тәрәггипәрвәр идеяларыны тәрәннүм эдән мусиги әсәрләринин ифадә формасы бүтүн тарих бою инкишаф этмиш вә әтмәкдәдир.

Классик мусигинин көзәл ән'әнәләринә йийәләнән, халг мусиги сәнәтинә әсасланан совет композиторлары, мусиги сәнәтинин зәнкин формаларындан кениш истифадә йолу илә халгымызын арзу вә әмәлләрини, гәһрәманлыгыны коммунизмә доғру йүрүшүмүзү тәрәннүм эдән көзәл мусиги әсәрләри яратмагладырлар.

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

Мүәллифдән	3
Мелодия нәдир?	7
Маһны вә романс	13
Мусиги алатләри, оркестр	21
Тәксәслилик вә чохсәслилик	32
Мусиги формалары	36
Опера нәдир?	37
Рәгс мусигиси	44
Балет мусигиси	50
Камера мусигиси	57
Соната	58
Прелюд. ноктүрн, вариасиялар, баллада, кичик формалар	61
Симли квартет	64
Симфоник мусигиси	64
Увертюра, симфоник поэма	65
Симфония	68
Сүнта	69
Концерт	71
Оратория, кантата	75
Рапсодия	76

Редактору
М. Әһмәдов

Рәссамы
Е. Шалыкинадыр

Техредактору
В. Гаврилова

Корректору
Ш. Новрузова

Чапа имзаланмыш
18/XII-1953-чү ил. Кағыз
форматы $84 \times 103\frac{1}{22} - 1,25 = 4,1$
чап листи. Нәшр листи 4,1.
Сифариш № 450 ФГ 33060.
Тиражы 5000

Азәрбайчан ССР Мәдәнийәт
Назирлийинин „Гызыл Шәрг“
мәтбәәси. Бақы, Һәзи Асламов
күчәси, № 80.

2 ман.

1953
588

АФРАСИЯБ БАДАЛБЕЙЛИ
БЕСЕДА О МУЗЫКЕ

(на азербайджанском языке)

Азербайджанское

Издательство Детской и Юношеской Литературы

Баку — 1953